Capitolul V

Schiță de istorie a ideilor lingvistice

Chiar și în societățile primitive sau tradiționale oamenii și-au pus diverse întrebări asupra comunicării în general, a limbajului sau limbilor. Răspunsurile la aceste întrebări au luat forma miturilor și a explicațiilor etiologice naive. Doar în societățile mai evoluate, care s-au constituit într-un cadru urban și au cunoscut scrierea, încep să capete o formă mai sistematică anumite reflecții asupra limbajului, pe care le putem considera ca preștiințifice. Atributul „preștiințific" nu înseamnă aici „neștiințific", ci desemnează mai degrabă o judecată de tip istoric, în măsura în care considerăm că lingvistica științifică este o achiziție modernă. În unele privințe, în Antichitate, în texte pe care le avem din vechea cultură indiană sau greco-latină, întîlnim observații asupra limbajului și limbii sau distincții teoretice extrem de interesante și utile, chiar și pentru lingviștii de astăzi. În stadiul actual al istoriei ideilor lingvistice, despre o aplecare insistentă asupra problemelor limbii, suficient de sistematică pentru a se constitui într-o adevărată tradiție, se poate vorbi doar în cazul Indiei și al Chinei antice, al culturii clasice greco-latine[1] și, puțin mai tîrziu, al culturii arabo-islamice. Dacă vom prezenta pe scurt principalele direcții de gîndire lingvistică din cadrul acestor spații culturale, o facem atît pentru interesul istoric în sine, dar și pentru a arăta că faza modernă a științelor despre limbaj se situează în prelungirea unei redutabile tradiții, complexe și diverse, a cărei cunoaștere poate oricînd oferi teme de meditație sau chiar și soluții cercetătorilor de astăzi. Cît privește spațiul cultural european, vom aborda, succint și esențializat, doar momentele și personalitățile de însemnătate maximă pentru dinamica istorică a ideilor lingvistice, în epoca premergătoare „autonomizării" lingvisticii ca știință

1. Este de presupus că și în cadrul unor culturi antice foarte evoluate, cum sunt cea sumeriană și cea egipteană, unde scrierea a jucat un rol atît de important, cunoașterea practică a unor chestiuni legate de limbă să fi avut un anumit grad de sistematicitate și complexitate. Această tradiție presupusă nu s-a concretizat însă în lucrări scrise care să ne fi fost transmise.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

(primele decenii ale secolului al XIX-lea). După această perioadă, informațiile și interpretările privitoare la personalități și direcții de cercetare vor fi incluse în prezentarea temelor luate în discuție[2].

5.1. India antică: între necesitățile cultuale și precizia analizei lingvistice

În vechea Indie s-a dezvoltat încă de timpuriu o bogată tradiție gramaticală. Acest fenomen trebuie pus în legătură cu specificul constituirii și al funcționării vechii culturi hinduse: cu mai bine de șaptesprezece secole înainte de era creștină, în India s-a creat o literatură cu caracter cultic într-o limbă care va deveni limbă de cultură a întregului continent indian pentru cîteva milenii, și anume limba *sanscrită*, una dintre cel mai bine și mai insistent cultivate limbi scrise din istorie. *Vedele*, texte cu caracter sacru, create anterior notării lor în scris, au constituit obiectul de studiu pentru generații de gramaticieni, preocupați de notarea cît mai exactă a textului păstrat în tradiția orală, dar și de explicarea lui, întrucît din epoca alcătuirii acestor texte sacre și pînă în momentul notării lor în scris se scurseseră mai bine de o mie de ani. Din secolele al VII-lea – al V-lea î.Hr. datează texte cu caracter exegetic asupra *Vedelor*, tratate de comentarii numite *Vedanga*, redactate în limba sanscrită, în care sunt sistematizate observații de natură diversă, gramaticală, semantică, dar și metrică și fonetico-ortoepică. Ulterior, o dată cu apariția unor adevărate școli în care studiul tradiției textuale și al limbii sanscrite se făcea sistematic, se dezvoltă o puternică mișcare de studiu sistematic al limbii sanscrite însăși. Unii cercetători moderni nu ezită să atribuie unui gramatician precum P ā n i n i , care a trăit în secolul al IV-lea î.Hr., meritele unui adevărat precursor al abordării de tip structuralist și funcționalist a limbii. Gramatica lui Pānini, cunoscută în Europa abia la sfîrșitul secolului al XVIII-lea[3], apare ca încununare a unei intense tradiții de cultivare și

2. O prezentare succintă și sistematică a celor mai importante școli și direcții de cercetare în lingvistica modernă poate fi găsită în lucrarea FRÂNCU, *Curente și tendințe...*

3. LYONS, *Introducere...*, p. 33 este de părere că „multe dintre aspectele lingvisticii secolului al XIX-lea sunt, în mod evident, derivate din practica și teoria gramaticienilor indieni". Mai mult încă, „influența principiilor lui Pānini (exhaustivitatea, consecvența și economia) se va simți și mai limpede în unele dintre lucrările cele mai noi de lingvistică".

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

descriere sistematică a limbii sanscrite (autorul citează frecvent diverşi predecesori), situîndu-se ea însăşi la baza unei tradiții gramaticale ulterioare. Cercetătorii disting un număr de douăsprezece şcoli gramaticale distincte şi sunt cunoscute aproximativ o mie de lucrări de gramatică. Lucrarea lui Pānini se remarcă printr-o uluitoare siguranță a descrierii, prin sistemicitate şi economie de mijloace.

De un pronunțat caracter tehnic, această gramatică se prezintă ca un ansamblu de reguli (*sutra*), în număr de aproape 4.000 (mai exact, 3.996), de dimensiuni diferite, la care se adaugă o amplă listă cu radicali lexicali la care regulile fac referire după un sistem de citare şi trimiteri de mare economicitate. Sunt folosite frecvent abrevieri şi simboluri specifice, ceea ce face ca această gramatică să fie socotită de mulți drept o adevărată algebră a limbii sanscrite. Punctul forte al gramaticii lui Pānini este abordarea analitică a limbii sanscrite (cu frecvente referiri comparative la varianta vedică), la nivelul fonetic, al formării cuvintelor şi la cel morfologic. Alături de o foarte nuanțată clasificare a sunetelor vorbirii, este descrisă riguros şi flexiunea limbii sanscrite, într-o manieră care a fost comparată cu aceea practicată în vremea noastră de adepții gramaticilor generativ-transformaționale, în sensul că sunt prezentate sistematic regulile de alcătuire a unui enunț corect, pornindu-se de la unități fonetice minimale, continuînd cu unități flexionare de tipul radicalului, al afixelor (prefixe şi sufixe) şi desinențelor, şi pînă la regulile pe care le-am numi astăzi sintactice. Pānini cunoştea în mod evident principiul liniarității semnificantului semnului lingvistic (v. *infra*, § 10.3), de vreme ce prezintă structurile lingvistice ca sucesiuni de foneme şi morfeme (termenii sunt moderni, dar conceptele erau operabile în gramatica la care ne referim). Pe lîngă subiectul şi predicatul unui enunț, gramaticienii indieni distingeau şi alte două clase de cuvinte sau părți de vorbire care ar corespunde noțiunilor actuale de 'prepoziție' şi 'particulă'. O altă mare calitate a gramaticii lui Pānini este perfecta sa adecvare la specificul limbii sanscrite, atît din vedere structural-descriptiv, cît şi funcțional.

Dintr-o perspectivă filosofică mai generală, se constată că gramaticienii indieni cunoşteau distincția dintre ceea ce astăzi numim limbă-obiect şi metalimbaj – altfel spus, dintre cuvintele ca atare, care desemnează prin funcția lor fundamentală ceva din realitate, şi cuvintele întrebuințate ca exemple, ca obiecte abstracte supuse atenției, analizei şi studiului. De asemenea, unii cercetători moderni afirmă[4] că vechilor indieni le era

4. *Cf.* ROBINS, *Scurtă istorie...*, p. 140.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

cunoscută o distincție similară cu cea efectuată de Saussure între *langue* și *parole*, atunci cînd distingeau între *sphota*, entitatea lingvistică văzută ca element al unei realități abstracte, imuabile și permanente, și *dhvani*, unitatea lingvistică în concretizarea ei prin acte de vorbire. Mai mult încă, o controversă similară celei existente în spațiul european între susținătorii ipotezei *θέσει* și ai ipotezei *φύσει* (v. *infra*, § 5.4.1) pare să fi existat și în tradiția indiană[5]. Adepții școlii M i m ā s a erau de părere că între cuvinte și lucruri există o corespondență naturală și eternă, fiecare cuvînt fiind creat pentru a denumi o anumită realitate; dimpotrivă, pentru adepții școlii N y ā y a, relația dintre cuvinte și lucruri este convențională. Trebuie menționat, de asemenea, ca un aspect deosebit de important, că teoria lingvistică indiană s-a dezvoltat nu numai în strînsă legătură cu specificul structurii limbii sanscrite, ci și cu exigențele gîndirii simbolice reclamate de ritualul religios hindus, respectiv budist. Din această cauză, de exemplu, elementele și factorii angrenați în actul sacrificial ritual își găsesc corespondente stricte în funcțiile pe care, în raport cu verbul, le poate îndeplini un nume, respectiv funcția de obiect, de agent, de atribut, de localizare etc.

Gîndirea lingvistică indiană a exercitat o influență directă asupra celei chineze și arabe, și una tîrzie asupra celei europene.

5.2. China: între reflecția teologic-filosofică și exigențele practicii administrativ-sociale

În China antică, reflecțiile asupra limbajului s-au dezvoltat încă de timpuriu, în strînsă legătură cu invenția, aproximativ cu 2.500 de ani înainte de era creștină, a scrierii hieroglifice chinezești, eveniment istoric de importanță epocală, care a făcut clar conștiinței umane caractarul articulat și, deci, analizabil, al vorbirii umane. În vechile texte filosofice chineze se întîlnesc frecvente referiri la problema originii și esenței limbajului, emițîndu-se cîteva interesante ipoteze în aces sens. De pildă, cărturarul chinez H a n W e n K u n, care a trăit în secolele al VIII-lea – al IX-lea, era adeptul unei explicații pe care astăzi o numim ipoteza interjecționistă asupra originii limbajului, fiind de părere că

5. Vezi Madelaine Biardeau, *Théories indiennes du langage*, în „Actes de XIIIe Congrès des Sociétés de philosophie de langue française", Neuchâtel, 1966, p. 116-123, citată de GRAUR – WALD, *Scurtă istorie...*, p. 8.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

sunetele vorbirii sunt de aceeași natură cu cele scoase de animale, dar oamenii le conferă o funcție superioară, cea a comunicării. La început, vorbirea va fi fost primitivă și rudimentară, ea perfecționîndu-se în timp prin efortul oamenilor, pînă cînd a atins formele subtile și rafinate ale stilurilor literare întrebuințate de către savanți și împărați. În cadrul filosofiei confucianiste, larg răspîndită în China, limbajul era explicat într-o perspectivă mai degrabă naturalistă decît convențională, în concordanță cu tendința gîndirii chineze de a institui sau descoperi armonia cosmică în cadrul societății. Se considera astfel că orice cuvînt trebuie să corespundă esenței lucrului desemnat, trebuind să fie aplicat în mod just, conform trăsăturilor adevărate ale lucrului respectiv. O atenție deosebită acordau chinezii atribuirii numelor proprii persoanelor, pe considerentul că aceste nume trebuiau să motiveze atributele reale ale persoanei respective. Unii exegeți[6] au constatat că în tradiția chineză a fost exprimată și opinia contrară asupra naturii limbajului, arătîndu-se că între forma fonetică a unui cuvînt și lucrul desemnat nu există nici o relație, lucrurile fiind denumite în mod convențional prin anumite cuvinte care, o dată instituite, se impun prin întrebuințare repetată.

În ce privește preocupările lingvistice concrete, în vechea Chină situația a fost oarecum asemănătoare cu cea din Grecia antică, în sensul că aprofundarea și sistematizarea cunoștințelor gramaticale sau lexicale au fost determinate de necesitatea practică a conservării tradiției scrise, în cazul chinez, a complicatului sistem al scrierii hieroglifice, precum și a textelor din epocile anterioare. În timpul dinastiei Han (secolul al III-lea î.Hr. – secolul al III-lea d.Hr.) are loc o vastă operațiune de colecționare și prelucrare filologică a textelor clasice, prilej cu care se acumulează o apreciabilă cantitate de observații de natură lingvistică referitoare la explicarea diferitelor forme vechi sau dialectale, criterii de clasificare a ideogramelor, probleme legate de regularizarea, unificarea și standardizarea scrierii etc. Din această epocă datează un text intitulat *Er Ya*, un fel de dicționar de hieroglife care, datorită caracterului specific al scrierii chinezești, are un pronunțat caracter enciclopedic. O parte din cele 19 capitole ale acestei opere este dedicată problemelor analizei lingvistice, referindu-se la concepte din sfera vorbirii și interpretării textelor.

Lucrarea cea mai importantă din tradiția gramaticală chinezească este socotită *Descrierea semnelor simple și explicarea semnelor compuse* (*Shuo Wen Dzie Dzî*) de Siu Shăn, elaborată în jurul anului

6. *Cf.* MOUNIN, *Istoria...*, p. 44.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

100 d.Hr., un vast repertoriu al ideogramelor chinezeşti. Ideea autorului a fost aceea de a sistematiza materialul nu pe criterii semantice sau fonetice, ci pe criterii grafematice, în sensul că cele 9.353 de ideograme sunt descompuse într-un număr de 540 de semne sau grupuri de semne mai simple, considerate primare, şi clasificate ulterior în ordinea complexităţii lor. Opera lui Siu Shăn a stat la baza tuturor lucrărilor ulterioare de acest tip.

Mai tîrziu, începînd cu secolul al IV-lea, sunt redactate şi tratate de fonetică şi lucrări cu caracter practic-normativ dedicate cultivării limbii scrise. Întrucît scrierea chineză a rămas o scriere specifică, hieroglifică cu elemente ideografice, pe parcursul Evului Mediu s-a dezvoltat un sistem complicat de notare a pronunţiei literare, care porneşte de la sunetul iniţial al cuvîntului şi de la rima posibilă pe baza finalei sale. De aceea, baza analizei fonologice a scrierii chinezeşti nu este una fonematic-grafematică, precum cea posibilă în limbile notate cu sisteme alfabetice, ci silaba, aşa încît silabele, care, în principiu, pot fi notate cu semne diferite, sunt clasificate potrivit fie sunetului iniţial, fie rimei finale. Acest sistem silabic-ideografic a făcut posibilă standardizarea limbii literare chinezeşti pe baza dialectului nordic al chinezei.

5.3. Lumea arabo-islamică: supremaţia textului sacru

Apărînd şi impunîndu-se ca spaţiu cultural specific începînd cu a doua jumătate a secolului al VII-lea, într-o parte a vechii lumi elenistice şi romane, dar cu ample extinderi spre centrul asiatic, Islamul şi-a creat rapid o tradiţie proprie şi în domeniul abordării problemelor de limbă. Originală în esenţa sa, această tradiţie arabo-islamică a asimilat însă într-un mod creator nu doar vechi elemente ale tradiţiilor semitice, ci şi un important aport al culturii filologic-filosofice greceşti (în limba arabă s-au tradus cele mai importante texte filosofice greceşti, Aristotel în primul rînd), precum şi certe influenţe venite dinspre gramaticile indiene. Dată fiind importanţa capitală a Coranului pentru lumea islamică, limba în care a fost redactată această carte, dialectul întrebuinţat de profetul Mahomed şi de urmaşii lui, a devenit limba literară universală a lumii islamice. Toate eforturile gramaticienilor s-au îndreptat în direcţia codificării şi normării acestei varietăţi lingvistice. Sunt cunoscute două şcoli principale în filologia arabă, cu orientări teoretice sensibil diferite, Şcoala din Basra şi Şcoala din Kufa. Cei mai cunoscuţi reprezentanţi ai Şcolii din Basra,

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

ambii trăitori în secolul al VIII-lea, sunt Al-Halil al-Farahidi, autor al celui dintîi dicționar al limbii arabe (în care cuvintele sunt orînduite în funcție de locul ocupat de inițiala de cuvînt în sistemul de clasificare fonetică), și elevul său Sibawayhi, un gramatician de origine persană, socotit autoritatea supremă în tradiția gramaticală arabă.

Lucrarea principală a acestui învățat, intitulată simplu *al-Kitāb* 'cartea', a devenit pentru multe generații manualul prin excelență, fiind copiată, difuzată, comentată și imitată de generații succesive de cărturari. În concepția lui Sibawayhi și a adepților lui, limba Coranului reprezintă însuși Logosul divin, ea fiind perfectă și absolută. Studiul gramaticii limbii arabe este, în consecință, o știință sacră, sarcina gramaticianului fiind aceea de a pune în evidență armonia absolută a acestei limbi, prin formularea regulilor ei de funcționare. Pe urmele analogiștilor alexandrini, gramaticienii arabi din Basra nu deduceau gramatica din faptele de limbă concrete, ci, invers, încercau să supună diversitatea faptelor unui număr definit de reguli gramaticale, căutînd să sublinieze la tot pasul caracterul regulat și logic al limbii. De aceea, activitatea gramaticală a reprezentanților acestei școli a mers mai ales în sensul normării, standardizării și regularizării arabei scrise.

Dimpotrivă, gramaticienii din Kufa au o orientare mai degrabă anomalistă, arătîndu-se interesați și de aspectele dialectale ale limbii arabe, cu toate că și pentru ei, activitatea de normare a arabei coranice reprezintă sarcina primordială. În secolul al VIII-lea, în acest centru cultural este elaborată, de către învățatul de origine persană Al-Kisā'i, o lucrare cu caracter practic, în care elementele limbii vorbite sunt tratate drept greșeli de limbă în comparație cu limba pură a Coranului.

În faza tîrzie a gramaticii medievale arabe, centrul principal devine Bagdad, centru cultural al lumii islamice unde, în secolul al X-lea, își desfășoară activitatea reputați cărturari precum Osman ibn Djinni, teoretician care a încercat armonizarea principiilor celor două școli gramaticale anterioare, publicînd lucrarea *Secretul limbii arabe* (*Sirr-as-sinā'a*) – în care, pe bază de ample citate din poezia arabă, încearcă o sistematizare a funcțiilor posibile ale fiecărei litere, atît separat, cît și în interiorul cuvintelor – și pe cea intitulată *Caracteristici* (*Hasā'is*), un mic tratat teoretic dedicat principiilor descrierii gramaticale. Un alt savant arab din această epocă este Ismail al-Djauhari, autor al unui mare dicționar al limbii arabe clasice, intitulat *As-Sihah* 'cel exact', care cuprinde peste 40.000 de cuvinte aranjate după ultima literă a radicalului lexical, potrivit specificului limbilor semitice.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

În condiţiile marii diversităţi etnice a lumii islamice, sunt înregistrate şi încercări de abordare sistematică a altor limbi în afară de limba sacră, araba Coranului. Se poate cita în acest sens lucrarea *Divanul limbilor turce* (*Dīvān lugāt at Turk*), scrisă în secolul al XI-lea de Mahmud al-Kasgari, care conţine un bogat material lingvistic din diferite limbi şi dialecte turcice, organizate într-un dicţionar şi o gramatică, unde se dau numeroase informaţii şi explicaţii de natură fonetică, etimologică, frazeologică etc.

Şi în lumea arabofonă din Peninsula Iberică s-au înregistrat notabile încercări în domeniul filologiei. Sunt de citat în această privinţă Ismail ibn Sīda (secolul al XI-lea), autor al unor masive dicţionare în mai multe volume, Ibn Malik (secolul al XIII-lea), autor al unui poem didactic intitulat *Alifiya*, care prezintă analiza morfo-sintactică a părţilor de vorbire principale, numele, verbul şi particula, sau Abu Hayyān (secolele al XIII-lea – al XIV-lea), autor al unor gramatici ale limbilor persană şi turcă.

Din punct de vedere filosofic, arabii şi-au pus şi ei întrebări referitoare la originea limbajului uman, oscilînd între explicaţia prin revelaţia divină şi ipoteza convenţiei umane (profeţii fiind cei care ar fi instituit convenţiile primare ale limbii arabe, perfecţionate apoi de cel mai mare dintre ei, Mahomed). Prin logicismul pronunţat al abordării lor gramaticale, gramaticienii arabi au exercitat o anumită influenţă asupra gramaticilor medievale occidentale, în mod direct asupra gînditorilor din epoca Scolasticii (v. *infra*, § 5.7).

5.4. Grecia antică: între speculaţia metafizică şi editarea textelor literare clasice

Spre deosebire de alte spaţii culturale, unde cerinţe de natură practic-cultică sau religioasă se află la originea cercetărilor privitoare la limbaj, în Grecia, reflecţia filosofică este aceea care premerge preocupările gramaticale propriu-zise. Putem chiar afirma că, în gîndirea greacă, privită ca ansamblu, problemele teoretice ale limbajului ocupă, încă de la începuturile ei şi în mod constant, un loc central. O sistematizare a bogatului repertoriu de teorii, idei şi ipoteze pe care lumea modernă îl moşteneşte de la greci poate porni de la constatarea că distingem trei direcţii în vastul domeniu al ideilor despre limbaj: direcţia filosofică, direcţia semiologică şi direcţia descriptiv-gramaticală sau filologică.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

5.4.1. *Reflecţia filosofică genuină: eleaţii, Heraclit, Platon*

Primii gînditori greci, aşa-numiţii „presocratici", şi-au pus întrebarea ce este limbajul şi care este originea sa. Răspunsurile au fost diferite, adesea opuse sau divergente, conform cu orientarea teoretică generală a diferitelor şcoli. Filosofii eleaţi, un Zenon din Elea (cca 490-485 î.Hr.) sau un Parmenide (cca 540-cca 480 î.Hr.), socoteau că atît lucrurile, cît şi cuvintele care le desemnează sunt simple iluzii, trecătoare şi ireale, produse de impresia sau de părerea oamenilor (*δόξα*), şi fără legătură cu adevărata gîndire raţională (*νόημα* sau *νόησις*). Obiectele nu au o realitate în afară de limbaj, ci sunt create prin cuvinte. Heraclit din Efes (540-480 î.Hr.) şi urmaşii săi afirmau, dimpotrivă, că la baza întregii existenţe se află logosul sau raţiunea universală (*λόγος*), care justifică şi legitimează realitatea relaţiei dintre vorbire (*ἔπος*) şi lucrul desemnat (*ἔργον*). Între lucruri şi cuvinte ar exista o relaţie analogică (limba este un *ἀνάλογον* al realităţii), aşa încît numele lucrurilor au întotdeauna o justificare.

Prin aceste poziţii diferite în privinţa raportului între lucruri şi cuvinte sau între realitate şi limbaj, presocraticii inaugurează o amplă şi complexă dispută, tematizată şi problematizată de către urmaşi, în special de Platon şi Aristotel, cea între susţinătorii ipotezei naturaliste (*φύσει* 'prin natură') şi cei ai ipotezei convenţionaliste (*θέσει* 'prin convenţie'). Prin termeni diferiţi şi cu nuanţe diferite, adepţii celei dintîi teze sunt de părere că numele reflectă natura lucrurilor, că între nume şi lucrul pe care îl desemnează există o relaţie firească, o convergenţă bazată pe calităţi asemănătoare ale formei sonore şi semnificaţiei cuvintelor şi cele ale lucrurilor propriu-zise. Convenţionaliştii susţin, dimpotrivă, că între nume şi lucru nu există o relaţie necesară, că numele au fost atribuite lucrurilor fie în mod întîmplător şi impuse apoi prin uzul repetat al vorbitorilor, fie printr-un acord (*ὁμολογία*) sau o convenţie (*συνθήκη*) iniţială a vorbitorilor, potrivit unor norme sau interese ale vorbitorilor. Argumentele ambelor poziţii sunt expuse pe larg de Platon (427-348 î.Hr.) în dialogul *Cratylos*, dedicat în mod expres problemei potrivirii sau justificării numelor (*ὀρθότες τῶν ὀνομάτῶν*), în care heracliteanul Cratylos apare ca adept al tezei *φύσει*, iar Hermogenes, gînditor eleat, apără poziţiile convenţionaliste. În partea finală a dialogului, Platon încearcă, prin argumente expuse de Socrate, să concilieze cele două

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

poziții, în consens cu doctrina sa ontologică referitoare la existența unei lumi ideale, dincolo de orizontul aparent și înșelător al lumii obiectuale. În acest scop, Platon introduce în dezbatere figura 'făuritorului de nume' (*ὀνοματουργός*) sau a 'legiuitorului' (*νομοθέτης*), care, ca personaj colectiv sau individual, creează cuvintele pornind de la forma sau chipul ideal și etern al lucrurilor (*εἶδος*, *ἰδέα*), pe care încearcă să-l redea fie cu ajutorul sunetelor, pe baza unor asemănări, fie cu ajutorul sensurilor, pe baza unor analogii. Legitimitatea denumirilor este cercetată de Platon atît la nivelul formei, cît și al conținutului, prin comentarea amănunțită a celor peste o sută de etimologii ale unor cuvinte grecești, atît nume comune, cît și nume proprii.

După criteriile etimologiei moderne, marea majoritate a acestor explicații etimologice sunt greșite, dar ele rămîn extrem de interesante ca argumente teoretice. Interesante sunt și discuțiile despre valorile sugestive ale sunetelor, care ar deține în sine anumite virtuți simbolice intrinseci: de exemplu, sunetul *r* ar sugera mișcarea sau curgerea, pentru că se găsește în cuvinte precum *ῥεῖν* 'a curge', *ῥοή* 'rîu', *τρόμος* 'tremurare' etc.; prin rostirea sa, *l* ar sugera lunecarea, precum în cuvintele *λεῖος* 'neted' și *κολλώδης* 'cleios', *i* sugerează ceva mic, *o* ceva rotund ș.a.m.d. Platon pare să creadă că, dacă inițial a existat o anumită potrivire între sunetele cuvintelor și calitățile lucrurilor desemnate, ulterior cuvintele unei limbi au devenit simple semne ale lucrurilor, acceptate și menținute în vorbire prin întrebuințare repetată (*ἔθος*) sau convenție socială (*συνθήκη*). Oricum, afirmă Platon, cuvintele nu sunt decît copii imperfecte ale ideilor, asemenea lucrurilor însele. Mai tîrziu, în *Scrisoarea a VII-a*, text extrem de interesant din perspectiva filosofiei limbajului, Platon va reveni asupra poziției conciliante din *Cratylos*, declarîndu-se de partea teoriei convenționaliste.

Prin Aristotel (385-322 î.Hr.), abordarea filosofică a limbajului capătă o orientare mai precisă, discuția referitoare la raportul între limbaj și realitate încadrîndu-se într-un context problematic ce va deveni ulterior cel al logicii. În *Organon*, amplul sistem științifico-filosofic aristotelic (în special în micul tratat *Despre interpretare* și în tratatul despre *Respingerile sofistice*), dar și în alte lucrări, cum sunt *Metafizica* sau *Poetica*, Aristotel face frecvente referiri la problemele teoretice ale limbajului.

Pe urmele magistrului său Platon, care, mai ales în dialogurile *Theaitetos* și *Sofistul*, se referise la problema adevăr/falsitate în raport cu

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

limbajul, arătînd că doar enunțul (*λόγος*) – adică, am spune astăzi, îmbinarea de cuvinte cu subiect și predicat – poate fi adevărat sau fals, și nu cuvintele separate, Aristotel efectuează o serie de distincții de însemnătate epocală, clasificînd enunțurile în trei tipuri principale: *enunț afirmativ* sau *expozitiv* (*λόγος ἀποφαντικός*), *enunț pragmatic* (*λόγος πραγματικός*) și *enunț poetic* (*λόγος ποιητικός*). Analizînd pozițiile lui Aristotel, E. Coseriu[7] introduce în această clasificare și conceptul, artistotelic deopotrivă, de *λόγος σεμαντικός, enunț semantic*, suprapus tuturor celorlalte trei, în sensul că orice enunț are un sens, dar nu toate enunțurile sunt apofantice, pragmatice sau poetice. Problema adevărului/falsității se pune doar în cazul enunțurilor apofantice, care trebuie să intereseze logica. Limbajul, în integralitatea lui, este mult mai complex și nu se reduce doar la componenta logică. Această idee importantă va fi exprimată cu mai multă claritate de către filosofii stoici, care deosebeau între enunțurile afirmative, care conțin o judecată (*ἀξίωμα*), și cele imperative (*προστατικόν*), interogative (*ἐρώτημα*) sau ipotetice (*ὑποθετικόν*).

În același mic tratat *Despre interpretare*, Aristotel operează încă o distincție importantă, cea între *nume* (*ὄνομα*) și verb (*ῥῆμα*), definite drept cuvinte categorematice, adică elemente care au un sens de sine stătător, spre deosebire de celelalte cuvinte care apar în vorbire, numite sincategorematice, cum sunt particolele sau articolul, care nu au sens propriu, ci primesc un sens doar în relație cu celelalte cuvinte. Substantivul și verbul sunt definite de Aristotel în calitate de unice componente ale enunțului (*λόγος*), ca subiect și, respectiv, predicat, diferența dintre ele constînd în faptul că verbul deține și informația referitoare la timp.

În ce privește raportul dintre limbă și gîndire, Aristotel face o deosebire clară între cele două concepte, arătînd că limba este în principiu formată din sunete articulate (*φωνή*), pe cînd conținutul mental al vorbirii ține de rațiune (*λόγος*). Între forma și conținutul unui cuvînt, raportul a fost instituit la origine prin convenție (*κατὰ συντήκην*), dar între cele două dimensiuni există și un raport natural (*φύσει*), care nu indică însă adevărul sau absolutul lucrurilor, ci doar conformitatea expresiei verbale cu scopul său (*ἡ δε φύσις τέλος ἐστίν* – „natura înseamnă scop", *Politica*, A2, 1252 b, 32).

7. Vezi MUNTEANU, *Componenta...*, *passim*.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

De menţionat sunt la Aristotel şi unele încercări de a clasifica elementele vorbirii (*λέξις*), distingînd între unităţile primare ale vorbirii, lipsite de sens, sunetul (*στοιχεῖον*) şi silaba (*συλλαβή*). Urmează apoi clasa cuvintelor lipsite de independenţă semantică (*συγκατεγορεμάτα*), în care se includ elementele de legătură (*σύνδεσμος*) – conjuncţiile, prepoziţiile şi particolele –, articolul (*ἄρθρον*), clasă în care, alături de articolul propriu-zis sunt cuprinse şi adverbul şi unele prepoziţii, şi, în cele din urmă, cuvintele cu sens lexical deplin (*καθεγορεμάτα*), substantivele şi verbele, care sunt elementele de bază ale enunţului.

În cadrul perspectivei filologice a abordării problemelor limbajului, să menţionăm şi opiniile filosofului Epicur (341-270 î.Hr.), care s-a exprimat cu privire la originea limbajului, arătînd că iniţial oamenii au emis sunete în mod natural (*φύσει*) pentru a exprima trăiri, sentimente şi reacţii la lumea înconjurătoare, sunete care ulterior au devenit cuvinte acceptate de către toţi oamenii. Diversitatea limbilor s-ar explica prin aceea că, ulterior, unele persoane au creat noi cuvinte pe care, prin convenţie (*θέσει*), le-au acceptat şi alţi oameni.

5.4.2. *Direcţia semiologică: Aristotel, stoicii, Sf. Augustin*

Aşezarea noţiunii de *semn* sau *simbol* în centrul cercetării limbajului a fost inaugurată de Aristotel, care, într-un pasaj celebru din *De interpretatione*, 16a, spune: „Aşadar, sunetele articulate prin voce sunt simboluri ale stărilor sufleteşti, iar cuvintele scrise sunt simboluri ale cuvintelor vorbite (...); stările sufleteşti pe care sunetele le simbolizează direct sunt aceleaşi pentru toţi, după cum, la rîndul lor, sunt şi lucrurile ale căror imagini sunt reprezentările noastre"[8]. Cuvintele sunt aşadar simboluri (*σύμβολον*) sau semne ale lucrurilor (*πράγμα*), pe care le desemnează prin intermediul conceptelor (afecte sufleteşti – *τὰ ἐν τῇ ψυχῇ παθήματα*), după un model triadic al semnului lingvistic ce va face o lungă carieră în istoria gîndirii lingvistice europene. Prezentăm, în acest context, două versiuni antice ale acestui model care va cunoaşte în epoca modernă o viguroasă resuscitare (*cf. infra*, § 10.2).

8 *Organon*, trad. rom. de Mircea Florian, vol. I, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1957, p. 206. Vezi şi, în alt context (*infra*, cap. X), versiunea pe care o dau acestui pasaj aristotelic.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

La Aristotel (în *Despre interpretare*):

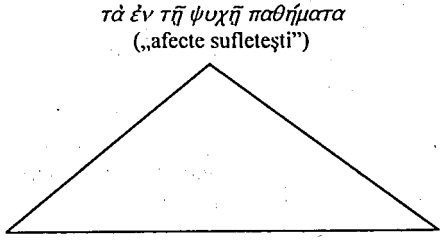

La Sf. Augustin (în *De dialectica* şi *De Magistro*):

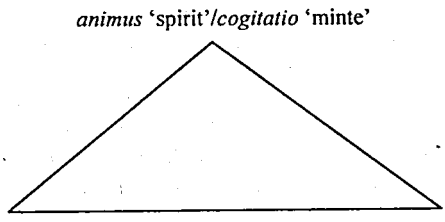

Pe calea deschisă de Aristotel, filosofii Şcolii stoice vor dezvolta în secolul al III-lea î.Hr. o veritabilă teorie semiotică a semnului verbal, întrebuinţînd o serie de concepte şi distincţii teoretice de maximă claritate, valabile şi astăzi, în măsura în care au fost preluate de teoriile semiologice moderne. Procesul vorbirii presupune, după stoici, trei elemente, şi anume: sunetul emis, ca element material (*φονή*), conceptul, sau ceea ce se află în cuget ca element imaterial, denumit 'exprimabil' (*λεκτόν*), şi obiectul desemnat, existînd în lumea materială (*πράγμα* 'lucru' sau *τυγχάνον* 'ceea ce se întîmplă'). Ca element substitutiv cu caracter simbolic, unitatea verbală semnifică ceva din afara ei şi este 'cuvînt semantic' (*λέξις σεμαντική*). Precizia tehnică a terminologiei stoice se vădeşte atunci cînd se distinge între latura formală şi cea de conţinut a semnului lingvistic, adică între ceea ce semnifică sau semnificant (*σημαῖνον*) şi ceea ce se semnifică sau semnificat (*σεμαινόμενον*).

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

Îmbinînd, în cadrul unei concepţii personale, elemente şi sugestii de la stoici, de la Aristotel şi de la Platon, Sfîntul Augustin (354-430 d.Hr.) va formula cea mai completă şi mai nuanţată teorie despre semnele verbale din Antichitate. Ideile sale semiologice sunt presărate în multe din lucrările sale, chiar şi cele de doctrină teologică, precum *De Trinitate*, sau în *Confesiuni*, dar în special în *De doctrina christiana* şi mai ales în două mici lucrări din tinereţe, *De dialectica* şi dialogul *De Magistro*. Iată, spre a exemplifica aprecierile superlative de mai sus, un pasaj din cap. V al micului tratat *De dialectica* :

> Verbum est unicuiusque rei signum, quod ab audiente possit intelligi, a loquente prolatum. res est quidquid intelligitur vel sentitut vel latet. Signum est et quod seipsum sensui, et praeter se aliquid animo ostendit. Loqui est articulata voce signum dare. Articulata autem dico quod comprehendi litteris potest[9].

Cuvîntul este aşadar un semn verbal specific (*signum*, *dictio*). În procesul comunicării, adică al producerii de semne, Augustin distinge, ca şi stoicii, trei laturi, şi anume: lucrul desemnat (*res*), ceea ce se poate exprima sau semnificatul (*dicibile*, *significatum*) şi, în fine, expresia sonoră ca atare sau semnificantul (*verbum*, *sonum*, *significans*). În tratatul *De doctrina christiana* întîlnim o ingenioasă clasificare a semnelor ca atare, într-un context teoretic mai larg, cel al interpretării textelor sacre. Sunt distinse mai întîi clasa semnelor naturale (*signa naturalia*), interpretate de oameni ca atare, cum ar fi norii ca semn al ploii iminente, şi semne intenţionate sau artificiale (*signa data*), produse de om cu un scop anume. Acestea din urmă cuprind, conform tipului de percepţie senzorială implicată în producerea/receptarea lor, semne vizibile (*signa visibilia*), cum ar fi gesturile, mimica, scrierea etc., şi semne audibile (*signa audibilia*), între care cele mai importante sunt semnele verbale, cuvintele. În ultima parte a micului tratat amintit, Augustin se ocupă cu probleme de etimologie, stilistică, morfologie, sintaxă, pornind de la distincţia teoretică potrivit căreia cuvîntul (*verbum*) poate fi abordat din

9. „Cuvîntul este semnul unui anumit lucru, pentru că, emis de un vorbitor, el poate fi înţeles de un ascultător. Lucrul despre care se vorbeşte este tot ceea ce poate fi înţeles, perceput sau ascuns. Semnul este ceea ce se arată pe sine însuşi simţurilor şi, în afară de sine, mai indică spiritului şi altceva. A vorbi înseamnă a emite un semn cu ajutorul unui sunet articulat. Numesc «sunet articulat» ceea ce poate fi reprezentat prin litere" (AUGUSTIN, *De dialectica*, V, ed. rom., p. 49).

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

punct de vedere al originii (*origo verborum*), al capacității de a-i influența pe ceilalți (*vis verborum*), al flexiunii și al îmbinării în enunțuri.

La Augustin găsim, de asemenea, cea mai clară și mai nuanțată formulare a distincției dintre limbaj și meta-limbaj, în măsura în care se distinge net între cuvinte care se referă la elemente ale realității non-verbale și cuvinte care desemnează alte cuvinte. Iată, dintre numeroasele de acest tip, un pasaj ilustrativ în acest sens din *De dialectica*:

> Sed tunc verba sunt signa rerum, quando de ipsis obtinent vim; verborum autem, illa de quibus disputatur. Nam cum de verbis loqui nisi verbis nequeamus, et cum loquimur non nisi de aliquibus rebus loquamur, occurrit animo ita esse verba signa rerum, ut res esse non desinant[10].

Teoria semiologico-filosofică a Sfîntului Augustin este complexă, pe alocuri contradictorie și incompletă. Între numeroasele idei despre limbă și limbaj formulate de Augustin în diferite lucrări sunt de amintit alte cîteva. De exemplu, observînd că majoritatea cuvintelor sunt ambigue sau echivoce, Augustin propune în *De doctrina christiana* diferite modalități de dezambiguizare. În *De Magistro*, dialog în care tema principală este cea a raportului între limbaj și cunoaștere, printre alte probleme este formulată și o teorie despre finalitatea limbajului, arătîndu-se că, întrucît semnele sunt secundare prin statutul lor față de lucruri, cunoașterea semnelor este la rîndul ei secundară în raport cu cunoașterea lucrurilor. Semnele doar evocă în conștiința noastră cunoașterea lucrurilor, care este în fapt guvernată de un învățător lăuntric (*magister interior*), singura instanță a veracității lucrurilor desemnate prin cuvinte.

5.4.3. *Direcția descriptiv-gramaticală sau filologică: Școala din Alexandria*

Această componentă a tradiției antice grecești s-a dezvoltat ulterior în raport cu direcția filosofică, deși în strînsă legătură cu aceasta. Dezbaterea fondatoare a acestui curent filologic a fost cea dintre ipotezele *φύσει* și *θέσει* care, cum am văzut mai sus, preocupase generații la rînd de filosofi greci. Transpusă din domeniul speculației filosofice în cel al practicii

10. „Cuvintele sunt semne ale lucrurilor atunci cînd își primesc puterea (de semnificare) de la ele; în schimb, cele discutate de noi aici sunt semne ale cuvintelor. Or, de vreme ce nu putem vorbi despre cuvinte decît cu ajutorul cuvintelor și de vreme ce nu putem vorbi decît vorbind despre anumite lucruri, apare clar că cuvintele sunt semne ale lucrurilor, fără să înceteze să fie (ele însele) și lucruri" (*Ibidem*, p. 53).

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

greci. Transpusă din domeniul speculației filosofice în cel al practicii descrierii textelor, această polemică s-a conturat în jurul conceptelor de anomalie și analogie. Inspirați de gîndirea stoică, anomaliștii considerau că în limbă, care este un proces natural, există mai multe excepții decît reguli, capacitatea oamenilor de a influența viața limbii prin instituirea de reguli fiind extrem de redusă. Dimpotrivă, analogiștii, reprezentați mai ales în cadrul Școlii filologice din Alexandria, convenționaliști în teorie, căutau în cercetarea practică să pună în evidență caracterul regulat și sistematic al limbii, împărtășind în același timp convingerea că, prin uzul repetat al anumitor forme, oamenii pot interveni în alcătuirea limbii, orientînd-o spre un grad superior de regularitate.

Cercetarea lingvistică de tip filologic a apărut la greci din nevoi practice, legate de necesitatea de a gestiona tradiția epopeilor homerice, textele esențiale ale culturii și educației în cetatea elenă antică. După ce secole de-a rîndul circulaseră sub formă orală și după ce, în secolul al VI-lea î.Hr., fuseseră notate în scris, epopeile homerice *Iliada* și *Odiseea* circulau în variante diferite, îngreunînd o receptare generală și consensuală. De aceea, la Alexandria (Egipt), unul dintre cele mai importante centre ale culturii elenistice, unde se afla o celebră bibliotecă, a apărut ideea de a unifica diferitele variante ale epopeilor, precum și de a explica dificultățile de înțelegere determinate de prezența în texte a unor cuvinte, fonetisme și forme arhaice sau neuzuale. Cu acest prilej așadar, în secolul al III-lea î.Hr. s-a născut critica de text sau filologia (în sensul originar al acestui cuvînt, acela de colaționare a variantelor și restituire a variantei originare a unui text). Timp de cîteva generații succesive, filologii alexandrini au supus analizei materialul lingvistic de care dispunea tradiția scrisă, emițînd valoroase observații de natură dialectologică, istoric-etimologică și descriptivă, influențînd deopotrivă și eforturile spre unificarea dialectelor grecești, realizarea, normarea și cultivarea limbii vorbite comune, așa-numita *koiné*. De pe poziții analogiste, filologii alexandrini au contribuit substanțial la impunerea acestei varietăți a limbii grecești antice. Se poate aprecia că atitudinea lor față de fenomenele lingvistice era una puristă și prescriptivă, în sensul că se considera că varietatea atică a limbii grecești, aceea întrebuințată în secolul clasic, limba lui Platon și a lui Aristotel, era mai pură decît alte varietăți. Gramaticile pe care acești cărturari le elaborau aveau drept scop principal conservarea acestei variante ideale, protejarea ei de eventualele corupții, care puteau veni din

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

partea vorbirii oamenilor neinstruiți. După cum remarcă LYONS, *Introducere...*, p. 20, însuși termenul *gramatică*, întrebuințat de greci pentru a se referi la studiul limbii, atestă, prin sensul său de bază, referitor la „arta scrierii", convingerea că aspectul scris al limbii este esențial și prioritar, din el derivînd aspectul vorbit.

Întemeietorul Școlii filologice alexandrine este Zenodot din Efes († 260 î.Hr.), învățat care a stabilit textul homeric autentic, pe care l-a prevăzut cu un glosar. Urmașul acestuia, Aristofan din Bizanț (cca 257-180 î.Hr.), a perfecționat textul homeric, oferind posterității cea dintîi ediție critică a celor două epopei, *Iliada* și *Odiseea*. Aristofan din Bizanț este și autorul a două lucrări cu caracter lexicografic, cunoscute sub numele de *Λέξεις* 'cuvinte' și, respectiv, *Γλῶσσαι* 'expresii dialectale'.

Cel mai de seamă reprezentant al Școlii din Alexandria este însă Aristarh din Samotrace (220-143 î.Hr.), al cărui nume a devenit sinonim cu ideea de acribie filologică, simț critic și bun-gust. Între numeroasele ediții critice de texte clasice, el a alcătuit și cea mai autoritară ediție critică a lui Homer, ediție prevăzută cu comentarii foarte erudite. Aristarh este acela care a simplificat și sistematizat regulile ortografice ale scrierii grecești și a contribuit enorm la impunerea, în calitate de norme literare, a formelor prezente în uzul lingvistic al oamenilor instruiți.

Între elevii lui Aristarh se remarcă cel mai important gramatician al Antichității, Dionysios Thrax (secolele II-I î.Hr.), a cărui lucrare, intitulată *Arta gramaticii* (*Τέχνη γραμματική*), pune bazele teoretice și terminologice a ceea ce numim gramatica descriptivă tradițională, inventînd majoritatea categoriilor gramaticale preluate apoi de către romani și, implicit, de întreaga tradiție gramaticală europeană. Cele 25 de capitole ale lucrării sale tratează probleme de fonetică și de morfologie ale limbii grecești standard. Sunt expuse sistematic informații și reguli privitoare la sunet, silabă, accent și intonație. În morfologie, la cele patru clase de cuvinte distinse de stoici (nume, verb, conjuncție și articol), Dionysios Thrax adaugă clasele adverbului, participiului, pronumelui și prepoziției, întregind cele opt părți de vorbire, tradiționale în gramaticile europene secole de-a rîndul. Mai precis, clasele de cuvinte din gramatica lui Thrax prezentau următoarea configurație: *numele* (*ὄνομα*) includea substantivul, adjectivul, pronumele nehotărîte și cele interogative; *verbul* (*ῥῆμα*) cuprindea verbul cu formele personale; *participiul* (*μετοχή*), definit ca „participare" atît la

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

clasa numelui, cît şi a verbului; *articolul* (*ἄρθρον*) includea, alături de articolul propriu-zis, şi unele pronume, cel relativ şi cel demonstrativ; *pronumele* (*ἀντωνυμία*) cuprindea doar pronumele personale şi pe cele posesive; *adverbul* (*ἐπίῤῥημα*), *conjuncţia* (*σύνδεσμος*) şi *prepoziţia* (*πρόθεσις*) sunt clase al căror conţinut corespunde celui actual. Transpuşi prin calchiere în limba latină, aceşti termeni (*nomen*, *verbum*, *participium*, *articulum*, *pronomen*, *adverbium*, *praepositio*, *coniunctio*), alături de alţi termeni de bază ai gramaticii tradiţionale (*πτόσις* = *casus* 'caz', *χρόνος* = *tempus* 'timp' etc.), au fost ulterior împrumutaţi sau calchiaţi în toate limbile moderne.

Un alt gramatician din Şcoala alexandrină, Apollonios Dyskolos, care a activat cîteva secole mai tîrziu (secolul al II-lea d.Hr.), a adus numeroase precizări şi nuanţări teoriei gramaticale a lui Dionysios Thrax, completînd-o şi cu o componentă sintactică. Punctul de plecare al analizei sale îl constituie capacitatea de combinare a claselor de cuvinte şi a categoriilor gramaticale, care determină comportamentul sintactic al cuvintelor.

Concepţia gramaticală a alexandrinilor a avut un impact enorm nu doar asupra celei romane şi, prin aceasta, asupra tradiţiei europene medievale, renascentiste şi post-renascentiste, ci şi asupra unora dintre tradiţiile filologice orientale, Dyonysios Thrax fiind de exemplu tradus de timpuriu în limbile armeană, siriacă, arabă şi ebraică, ajungînd astfel să influenţeze concepereа celor mai vechi gramatici ale acestor limbi.

5.5. Roma antică: fundamentul lingvistic al celor „şapte arte liberale"

Începînd încă din secolele preclasice, cultura greacească a fost receptată la Roma cu admiraţie şi spirit de emulaţie. Împrumutînd sistemul educaţional grecesc (*encyclopaedia*), romanii au făcut din el punctul central al culturii lor naţionale. Cultivarea limbii a ocupat la romani, începînd cu epoca clasică (secolul I î.Hr.), un loc central în sistemul educaţional al celor şapte arte liberale (*septem artes liberales*), în cadrul căruia ciclul „trivial" (*trivium*) cuprindea *gramatica*, *dialectica* şi *retorica*. În acest context, problemele limbii, atît cele de ordin filosofic-teoretic, cît şi cele practice, au fost intens dezbătute de-a lungul secolelor. Dacă am întrebuinţa concepte moderne, am putea spune că cele trei *artes triviales* corespund noţiunilor de *gramatică*, *semantică* şi

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

pragmatică, în sensul că gramatica își orienta atenția spre studiul intrinsec al structurilor lingvistice, adică spre relația dintre semnele vorbirii, dialectica, definită ca *ars bene disputandi* (Sf. Augustin), se interesa de raporturile dintre semne și realitățile desemnate, pe cînd retorica, arta de a-i convinge pe alții în spațiul public, în calitate de pragmatică, are în vedere raporturile dintre semne și cei care le utilizează[11].

În cadrul mai larg al imitației sistematice a grecilor, identificăm la Roma încercări de a găsi o explicație naturală originii limbajului, într-o manieră epicureică (la poetul L u c r e t i u s, care a trăit între cca 98 și cca 55 î.Hr., în poemul *De rerum natura*), precum și ecouri puternice ale disputei între analogiști și anomaliști, care se desfășura în spațiul cultural elenistic. Trecînd cu vederea preocupările de gramatică, dialectică și retorică ale unor mari autori clasici precum C a e s a r însuși (101-44 î.Hr., autor al unui tratat intitulat *De analogia*) sau C i c e r o (106-43 î.Hr.), să stăruim mai mult asupra lui M a r c u s T e r e n t i u s V a r r o (116-27 î.Hr.) și M a r c u s F a b i u s Q u i n t i l i a n u s (cca 30-100 d.Hr.), cei mai importanți teoreticieni în domeniile gramaticii și, respectiv, retoricii.

Autor al unei vaste lucrări cu caracter enciclopedic intitulată *De lingua latina*, în 25 de cărți, dintre care nu ni s-au păstrat decît cărțile V-X, Varro se manifestă ca adept al unei poziții moderate și sintetice, între doctrina analogistă și cea anomalistă. După ce expune pe larg cele două ipoteze, Varro își formulează (în cartea a X-a a tratatului) propria concepție, conform căreia limba este un fenomen foarte complex, în care coexistă simetriile și regulile, dar și abaterile și excepțiile de la reguli. Uzul (*usus*, *consuetudo*), întrebuințarea concretă a limbii, este acela care determină acceptarea sau respingerea unor forme, fie ele regulate sau asimetrice, sancționînd și eliminînd anumite fenomene, conferind altora prestigiu (*auctoritas*), în funcție de necesitățile concrete ale vorbitorilor din fiecare epocă. Varro observă așadar că limba se schimbă de la o epocă la alta prin acțiunea tuturor vorbitorilor, sarcina gramaticienilor fiind aceea de a înregistra și explica respectivele schimbări. De la Varro ne-a rămas o originală încercare de a clasifica părțile de vorbire, după un criteriu flexionar, al cazului și al timpului, în patru clase: cuvinte care cunosc flexiunea cazuală (substantiv, pronume, adjectiv etc.), cuvinte care acceptă categoria modului (verbul), cuvinte care acceptă ambele categorii (participiul) și cuvinte care le resping pe amîndouă (adverbul, prepoziția,

11. Vezi, pentru detalii, MUNTEANU, *Natura semiotică...*, *passim*.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

conjuncția). Nereușind să inventeze o metodă cu adevărat științifică, Varro a făcut însă multe distincții și observații valide în domeniul etimologiei, reușind să distingă și să definească mai multe straturi lexicale ale împrumuturilor grecești în limba latină, și în cel al foneticii istorice, definind corect fenomenul rotacismului intervocalic al lui *s*, în cuvinte precum *meliosem* > *meliorem*, *Valesius* > *Valerius* etc. În lucrarea pierdută *De sermone Latino*, Varro stabilește patru criterii ale corectitudinii (*latinitas*): *natura*, *analogia*, *consuetudo* și *auctoritas*, concepte pe care le vom regăsi la urmași[12].

Quintilianus, celălalt învățat roman menționat mai sus, în lucrarea cu conținut pronunțat practic *Institutio oratoria*, în 12 cărți, se situează și el pe poziții teoretice conciliante, între anomalism și analogism. După Quintilianus, asupra limbii acționează patru factori: rațiunea (*ratio*), uzul (*consuetudo*), vechimea (*vetustas*) și prestigiul (*auctoritas*). Se înțelege că, în spiritul concepției antice, se are în vedere, implicit, limba cultivată, varietatea literară a limbii latine. Între acțiunea rațiunii, care tinde să impună formele conforme regulilor și simetriei, și cea a uzului, care poate impune forme anormale, subzistă un conflict, rezolvat de cele mai multe ori în favoarea uzului, văzut ca instanță ultimă în cadrul vorbirii (*consuetudo... certissima loquendi magistra*). Ceilalți doi factori acționează asupra normelor unei epoci în măsura în care dețin prestigiul vechimii sau al scriitorilor recunoscuți ca modele.

5.6. Evul Mediu latin: emergența gramaticii

În perioada imperială a culturii romane, preocupările teoretice cedează locul redactării de gramatici orientate spre cultivarea practică a limbii latine, cu atît mai mult cu cît conservarea purității limbii latine (*latinitas*) devenise din ce în ce mai dificilă o dată cu intrarea în defensivă nu doar a puterii romane, ci și a culturii antice. Sunt redactate mai ales lucrări cu caracter de manual școlar, care au marele merit de a fi rafinat și fixat inventarul conceptual și terminologic al gramaticii tradiționale. Dintre numeroasele asemenea gramatici[13] practice, mai intens au circulat, în numeroase cópii, gramaticile lui Aelius Donatus (spre anul 355)

12. Vezi PAGLIARO, *Storia*..., p. 27.
13. Adunate și editate în chip magistral în monumentala serie *Grammatici Latini ex recensione H. Keilii*, 7 vol., Leipzig, 1855-1890.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

și a lui Priscianus din Cesareea (începutul secolului al V-lea), întrebuințate în școală pînă tîrziu în secolul al XVII-lea, pentru învățarea limbii latine clasice, latina marilor autori.

Aelius Donatus, al cărui nume devenise apelativ comun pentru noțiunea de 'gramatică școlară', a efectuat în a sa *Ars grammatica* o adaptare la limba latină a gramaticii lui Dionysios Thrax, descriind cele opt clase de cuvinte (*partes orationis*), după cum urmează: *nomen*, *pronomen*, *verbum*, *adverbium*, *participium*, *coniunctio*, *praepositio* și *interiectio*. Întrucît limba latină nu cunoaște articolul, Donatus și urmașii lui ignorau această parte de vorbire, distingînd însă interjecția, pe care grecii o includeau în clasa verbului, drept clasă aparte.

Priscianus a redactat o masivă gramatică în 18 cărți, *Institutiones rerum grammaticarum* (păstrată într-o redacțiune mai tîrzie, de prin 526-527, a discipolului său Theodorus Dionysius), dedicată mai ales problemelor de fonetică, ortografie, ortoepie, formarea cuvintelor și morfologie, dar și celor de sintaxă, și orientată cu precădere spre scopuri practic-prescriptive.

Interesant pentru lingviști, în special pentru istoricii limbilor neolatine, este un text redactat după toate probabilitățile în secolul al III-lea de către un anonim care a trăit în nordul Africii. Cunoscut sub numele de *Appendix Probi*, deoarece ni s-a transmis ca o anexă la un exemplar copiat în secolul al VII-lea din gramatica lui Valerius Probus, acest mic tratat are un pronunțat caracter normativ: ocupîndu-se de chestiuni referitoare la forma cuvintelor, la flexiune, ortografie, omonimia lexicală și verbele deponente din limba latină, autorul anonim încearcă frecvent să impună norma clasică, recomandînd eliminarea din vorbire a formelor considerate „greșite" sau „vulgare". Or, tocmai aceste forme populare sunt interesante pentru noi astăzi, întrucît înregistrarea lor atestă întrebuințarea largă în latina numită populară sau vulgară a unor variante care explică evoluțiile fonetice sau semantice din limbile romanice. Din lunga listă de astfel de cupluri lexicale puse față în față pe baza opoziției „recomandat"/ „nerecomandat", citățm: *vetulus non veclus* (*cf.* rom. *vechi*, ital. *vecchio*), *auris non oricla* (*cf.* rom. *ureche*, ital. *orecchia*), *riuus non rius* (*cf.* rom. *rîu*, span. *rio*), *catulus non catellus* (*cf.* rom. *cățel*).

După modelul lui Donatus și al lui Priscianus sunt alcătuite, în Evul Mediu latin, numeroase gramatici ale limbii latine, între care pot fi amintite cele atribuite lui Beda Venerabilul (673-735), lui Alcuin (730-804), sfetnicul principal al lui Carol cel Mare și inițiator al unei vaste reforme culturale care viza renașterea latinei clasice, sau lui

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

Remigius din Auxerre († 908). Condițiile în care se afirmă concepțiile despre limbă și limbaj sunt însă radical schimbate. Victoria istorică a creștinismului în întregul spațiu european, precum și într-o considerabilă parte a Orientului Apropiat, impun atenției și alte limbi decît greaca și latina, în primul rînd prin traducerea Bibliei în alte limbi decît cele originare ale creștinismului: în coptă (secolul al III-lea) și gotică (secolul al IV-lea), în armeană (secolul al V-lea), în irlandeză (secolul al VII-lea), engleza veche (secolul al VIII-lea), slavonă (secolul al IX-lea) etc. Latina și greaca își mențin statutul de limbi de cultură pentru Occidentul și, respectiv, Orientul creștin, dar vechea atitudine normativă face loc unei abordări mai diverse, bazată pe erudiție și enciclopedism. Vechile varietăți literare se transformă ele însele în ceea ce numim latina medievală și, respectiv, greaca medio-bizantină. În acest cadru, sunt de amintit contribuțiile unor cărturari precum Martianus Capella, autor al unei ample lucrări erudite intitulată *De nuptiis Philologiae et Mercurii* (între 410 și 430), un amplu tratat dedicat celor șapte *artes liberales*, în cadrul căruia partea cea mai consistentă este rezervată *trivium*-ului clasic (*grammatica*, *dialectica*, *rhetorica*), și Anicius Manlius Severinus Boethius (470-524), traducător al lui Aristotel în limba latină și autor al unui amplu comentariu la micul tratat *De interpretatione* al lui Aristotel, versiune care a influențat masiv gîndirea lingvistico-teoretică în perioada Scolasticii, oferindu-i baza terminologică[14].

De notat, pentru interesul ei istoric, este și polemica din secolul al IV-lea între Eunomius, care susținea învățătura despre originea divină a limbajului, și Sf. Grigorie din Nissa, care, dimpotrivă, se pronunța pentru ipoteza că limbajul este o invenție omenească. Cunoscută este și vasta lucrare enciclopedică *Etymologiarum sive originum libri XX* redactată între anii 625 și 636 de către Isidorus, episcop de Sevilla (cca 570-636). Concepută de autor ca o reprezentare exhaustivă a tuturor cunoștințelor științifice omenești și percepută ca atare de generații de erudiți, *Etimologiile* lui Isidor constituie și astăzi o sursă inepuizabilă de informații lexicologice, etimologice și literare. Într-o modalitate socotită

14. Boethius a formulat clar și memorabil ideea că rațiunea umană semnifică lucrurile prin cuvinte, acționînd ca un mediator între acestea și realitate: *vox vero conceptiones animi intellectusque significat, ipsi vero intellectus et concipiunt subiectas res et significantur a vocibus* (*apud* PAGLIARO, *Storia*..., p. 29).

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

astăzi neștiințifică, dar general acceptată în Antichitate și Evul Mediu, Isidor încearcă în mod sistematic să explice trăsăturile lucrurilor desemnate (din domenii diverse ale cunoașterii, precum medicină, drept, teologie, istoria sacră, Biblie, cultură ebraică, diferite secte și școli filosofice, biologie, geografie, metalurgie, gimnastică, teatru, construcția vaselor, arhitectură, vestimentație, bucătărie etc.) prin artificii etimologice dintre cele mai surprinzătoare.

5.7. Scolastica: gramaticile speculative, modiștii

O poziție absolut distinctă și decisivă în evoluția spre modernitate a reflecțiilor asupra problemelor limbajului o ocupă Scolastica latină (secolele al XIII-lea – al XIV-lea), epocă de apogeu a gîndirii medievale în toate domeniile, cu precădere în filosofie, logică și teologie, epocă ce premerge și anticipă, în multe privințe, Renașterea. Ideile filosofice despre limbaj se conturează pe de o parte în procesul de învățămînt – sunt întemeiate în această epocă primele universități din spațiul european –, iar pe de altă parte, în focul polemicilor legate de preluarea moștenirii antice redobîndite prin traduceri din Aristotel și Platon, făcute prin intermediar arab. Cea mai cunoscută polemică a epocii este cea dintre realiști și nominaliști, dispută care actualizează în fond, într-o nouă ecuație, vechea confruntare între naturalism și convenționalism (*θέσει/φύσει*). Invocîndu-i pe Platon și pe Sf. Augustin, realiștii, între care cel mai cunoscut și mai des amintit este Duns Scotus (1266-1308, opera capitală: *Tractatus de primo principio*), susțin că *universaliile* sau ideile de maximă generalitate cum sunt cele de gen și specie dețin o existență primordială în raport cu lucrurile concrete. Între concepte și lucruri există o relație mediată prin limbaj, așa încît noțiunile sau ideile există simultan cu cuvintele care le reflectă.

Nominaliștii, care se revendică de la Aristotel direct sau din comentariile aristotelice ale lui Boethius, afirmă că universaliile nu au existență reală, ci doar una intelectuală, ca produse ale spiritului. Roscellinus (secolul al XII-lea) și Guilelmus Occam (1285-1349, opera capitală: *Summa totius logicae*) sunt cei mai iluștri reprezentanți ai doctrinei nominaliste. Pentru Occam, universaliile sunt semnele convenționale ale lucrurilor, singurele care au o existență reală și perceptibilă. Universalii mentale precum genul sau specia sunt, după el,

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

predicate ale unor clase de obiecte, iar cuvintele sunt substitute convenționale ale ideilor și conceptelor, instituite în mod arbitrar de către oameni. Pe această bază teoretică, se impune în epocă ideea că dincolo de diferențele dintre limbi există o gramatică universală cuprinzînd scheme universal valabile, care sunt schemele gîndirii logice. Expresia cea mai clară a acestei idei o găsim la Roger Bacon (1214-1294): *Grammatica una et eadem est secundum substantiam in omnibus linguis, licet accidentaliter varietur.* = „Gramatica este una și aceeași prin esență în toate limbile, deși diferă în mod accidental".

Cea mai originală și mai complexă contribuție a Scolasticii la istoria ideilor lingvistice o reprezintă teoria logico-semantică denumită *de modis significandi*, susținută de o serie întreagă de autori cunoscuți sub numele de *modistae* „modiști". Numele reprezentanților acestei școli vine de la conceptul de *modus*, care se afla în centrul teoriei lor. Cei mai cunoscuți gînditori care au ilustrat această teorie sunt Albertus Magnus, Sigerus de Cortraco, Thomas de Aquino, Thomas din Erfurt, Martinus de Dacia, Johannes de Dacia, Boethius de Dacia ș.a. Originea primară a miezului teoriei modiste se află la Aristotel, în celebra reprezentare triadică a semnului verbal, preluată de gramaticienii medievali prin comentariile lui Boethius (v. *supra*, § 5.4.2).

Albertus Magnus (cca 1206-1280), profesor la universitățile din Paris și Köln, magistru între alții al lui Thomas de Aquino, mare gînditor și teolog el însuși, a scris în jurul anului 1240 o lucrare intitulată *De modis significandi*, în care distinge trei tipuri de *modi*, și anume *modus essendi* 'modul existenței', *modus intelligendi* 'modul înțelegerii' și *modus significandi* 'modul semnificării', corespunzătoare celor trei elemente ale triunghiului semiologic aristotelic: lucrul desemnat (*res*), conceptul sau înțelesul (*intelectus*) și cuvîntul (*vox*).

Aceasta este distincția fondatoare a *gramaticilor speculative*[15], dintre care cea mai cunoscută este *Tractatus de modis significandi sive Grammatica speculativa*, elaborată în jurul anului 1300 de către Thomas din Erfurt[16]. După părerea lui Eugenio Coseriu,

15. La baza acestei denumiri se află o desemnare metaforică a limbii, văzută ca oglindă (*speculum*) a realității.

16. Multă vreme, acest tratat a fost atribuit lui Duns Scotus, pînă cînd M. Grabmann, *De Thoma Erfordiensi auctore Grammaticae quae Joanni Duns Scoto adscribitur Speculativae*, în „Archivum franciscanum historicum", nr. 15 (1922), a dovedit în mod convingător că această operă îi aparține lui Thomas din Erfurt.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

avem de-a face nu cu o semantică lingvistică propriu-zisă, în sensul actual al termenilor, ci mai degrabă cu o „semantică a desemnării" (*Bezeichnungssemantik*) sau „a lucrurilor desemnate" (*Sachsemantik*)[17]. Complicatul eşafodaj al tratatului poate fi redus la ideea filosofică fundamentală că existența sau ființa (*esse*) se reflectă în rațiunea umană (*intellectus*) prin intermediul semnificării cu ajutorul cuvintelor (*significare*). Corespunzător acestor trei dimensiuni, există trei tipuri principale de „moduri": „moduri ale ființării" (*modi essendi*), „moduri ale înțelegerii" (*modi intelligendi* sau *concipiendi*) şi „moduri ale semnificării" (*modi significandi*). Relația dintre ele reflectă deopotrivă şi unitatea ideală a principalelor discipline teoretice medievale: metafizica corespunde nivelului *esse*, logica sau dialectica – nivelului *intelligere*, iar gramatica – nivelului *significare*. Existența, gîndirea şi limbajul sunt astfel văzute de modişti într-o complexă interdependență şi unitate, conform următorului mecanism: trăsăturile specifice ale lucrurilor, „modurile lor de ființare" (*modi essendi*), sunt percepute de către rațiunea umană datorită capacității acesteia de a reflecta realitatea (*modi intelligendi activi*). Asumate de rațiune, trăsăturile lucrurilor devin „moduri de înțelegere «suferite» sau trăite" (*modi intelligendi passivi*). Prin capacitatea intrinsecă a rațiunii de a semnifica conceptele, adică modurile pasive, sunetele vorbirii dobîndesc putința de a desemna noțiuni (*modi significandi activi*), proces prin care cuvintele reflectă prin trăsăturile lor trăsăturile corespondente ale lucrurilor (*modi significandi passivi*). Actul semnificării transformă complexele sonore simple (*voces*) în expresii lingvistice dotate cu sens (*dictiones*) şi în părți de vorbire (*partes orationis*). După cum observă în continuare COSERIU, *ibidem*, nivelul lingvistic este realizat de relația *modi essendi* → *modi intelligendi passivi* → *modi significandi activi*, cu alte cuvinte: proprietăți ale lucrurilor → proprietăți ale lucrurilor aşa cum sunt ele reflectate de rațiune → proprietăți ale formelor lingvistice.

Pe baza acestei scheme, sunt descrise şi clasificate toate clasele de cuvinte, împreună cu proprietățile sau „accidentele" lor. Substantivele, de pildă, semnifică substanțe, adică stări permanente ale ființei, pe cînd verbul semnifică mişcarea sau schimbarea. Categoriile gramaticale ale genului, numărului, cazului, timpului etc. semnifică accidente (*modi accidentis*) ale ființei ş.a.m.d. Pe aceeaşi bază, numele (*nomen*), definit ca *modus entis* „mod al ființei", cunoaşte următoarele diviziuni:

17. COSERIU, *Geschichte...*, I, p. 154.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

- *nomen proprium*, corespunde „modului individuației" (*modus individuationis*) și desemnează persoane unice;
- *nomen commune*, desemnează clase de indivizi:
  – *nomen substantivum* (cuprinde cinci clase),
  – *nomen adiectivum* (cuprinde 24 de clase).

Un alt punct important al teoriei scolastice îl reprezintă distincția dintre limbaj și meta-limbaj, operată de gînditorii acestei epoci mult mai clar și mai sistematic decît fusese ea enunțată de Sf. Augustin[18] și cunoscută sub numele de „teoria supoziției" (*suppositiones*). O primă formulare a acestei teorii o întîlnim în a doua jumătate a secolului al XII-lea la Guilelmus de Shyreswood († 1249), care stabilea distincția între *suppositio materialis*, am spune astăzi întrebuințarea metalingvistică a unui semn, ca de exemplu în enunțurile „*homo* conține două silabe" sau „*homo* este un substantiv", pe de o parte, și *suppositio formalis*, întrebuințarea lingvistică propriu-zisă a unui semn, pentru a desemna lucrul pe care îl substituie, ca în enunțul „homo est animal rationale". Dezvoltări ulterioare ale acestei teorii înregistrăm la numeroși alți învățați precum Thomas de Aquino (1225-1274), Guilelmus Occam (1285-1349) sau Petrus Hispanus Portugalensis (cca 1219-1277), papă sub numele Ioan al XXI-lea. În tratatul *Summulae logicales* al acestuia din urmă, cel mai cunoscut manual de logică medievală (păstrat în peste 300 de manuscrise), se face distincția între:

a) *significatio* = semnificația ca atare a cuvîntului, adică conținutul semantic intrinsec al semnului, indiferent de context;
b) *appelatio* = raportul dintre semnul verbal și obiectul pe care îl desemnează;
c) *suppositio* = abordarea unui cuvînt ca semn în sine, adică în calitate de obiect.

Dimensiunea supoziției definește așadar funcția metalingvistică a limbajului, cazul în care discursul se referă la cuvinte ca la niște lucruri desemnate. Pentru această funcție Petrus Hispanus distinge două tipuri de supoziții:

18. Vezi *supra*, § 5.4.2.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

1. *suppositio formalis*, care reprezintă întrebuințarea unui cuvînt ca substitut al unei realități care îi este exterioară, pentru a semnifica anumite trăsături ale obiectului desemnat;
2. *suppositio materialis*, reprezentînd întrebuințarea unui cuvînt pentru sine însuși, într-un context în care se face referire la acel cuvînt ca reprezentant al unei clase de cuvinte (ca de exemplu în definiții) sau ca structură sonoră.

De exemplu, în cazul cuvîntului *homo* 'om', prin supoziția formală se pun în evidență trăsături ale obiectului desemnat de acest cuvînt și anume *mortalis* 'muritor' (*suppositio communis*), *animal* 'însuflețit' (*suppositio logica*), *masculinus* 'masculin' (*suppositio simplex*), *terram habitat* 'locuiește pe pămînt' (*suppositio distributiva*).

După cum s-a observat[19], acest tip de semantică logică, vizînd deopotrivă atribute ale obiectelor, ca și elemente din sensul lexical și cel gramatical, are trăsături comune cu componenta semantică din gramaticile generativ transformaționale moderne.

Ca o apreciere conclusivă a celor spuse pînă acum, să remarcăm că în epoca Scolasticii, abordarea problemelor limbii s-a efectuat de pe poziții prioritar speculative și filosofice, tendința de a delimita și defini universaliile lingvistice contribuind la rafinarea logicii formale și mai puțin la cunoașterea limbilor concrete. Abia epoca Renașterii, care va aduce cu ea emanciparea noilor limbi literare europene de sub tutela limbii latine, va conduce la noi perspective în abordarea concretă a limbilor. Ca excepții, în epoca Scolasticii pot fi citați autori ca Roger Bacon (cca 1214-cca 1292), care a scris o gramatică a limbii grecești și una a limbii ebraice, sau un tratat anonim din secolul al XII-lea sau al XIII-lea (păstrat împreună cu *Eddele* lui Snorri Sturluson), care conține, sub forma unui manual de ortografie, o descriere foarte precisă a inventarului fonetic al vechii limbi scandinavice[20]. Deși a trăit în plină epocă a Scolasticii, Dante Alighieri (1265-1321), a cărui experiență personală epocală de creator al limbii literare italiene prin scrierea *Divinei Comedii* i-a oferit o cu totul altă experiență a limbii, a exprimat în

19. COSERIU, *Geschichte*, I, p. 131, GRAUR – WALD, *Scurtă istorie...*, p. 38.
20. Vezi MOUNIN, *Istoria*, p. 77.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

lucrarea *De vulgari eloquentia*[21] o seamă de idei noi cu privire la limbă, referindu-se în special la posibilitatea şi necesitatea ca limbile populare să devină limbi aulice sau literare, egale în prestigiu şi expresivitate cu limba latină. Dante este de asemenea deplin conştient de caracterul istoric al limbilor, idee care le era străină predecesorilor săi medievali.

5.8. Renaşterea: redescoperirea limbilor clasice

Evoluţia ideilor lingvistice în vremea Renaşterii europene trebuie pusă în legătură cu două evenimente istorice care au determinat adînci mutaţii în mentalitatea omului european. Este vorba mai întîi de „redescoperirea" de către umaniştii italieni din secolele al XIV-lea – al XV-lea a culturii clasice greco-latine în formele sale socotite „pure" sau „genuine", pe de o parte, şi de orizonturile noi de cunoaştere deschise de descoperirea noilor lumi, de peste oceane, a Americii în primul rînd (în anul 1492), pe de altă parte. Mentalitatea scolastică, bazată aproape exclusiv pe gîndirea teologică şi pe logica formală aristotelică, începe să facă loc uneia noi, a diversităţii şi multiplicităţii culturale. Limba latină va continua o vreme să joace rolul de limbă de cultură, dar este vorba acum de o nouă variantă a latinei, orientată spre latina clasică, socotită modelul suprem de clasicitate şi pusă în opoziţie cu latina scolastică, văzută în mod depreciativ ca un jargon arid şi osificat al universităţilor. Contactul cu noile culturi şi limbi de peste mări impun atenţiei europenilor realitatea marii diversităţi a limbilor. Probleme lingvistice noi ridică şi tendinţa istorică a limbilor naţionale ale Europei de a accede la rangul de limbi de cultură, capabile să susţină o tradiţie literară, filosofică şi ştiinţifică. Rînd pe rînd, provensala, franceza, italiana, germana, engleza, spaniola etc. devin obiect de studiu şi de preocupări pentru gramaticieni sau lexicografi.

Noile idei, dezvoltate în opoziţie cu doctrina scolastică profesată încă în universităţi, îşi găsesc o expresie teoretică în opera unui Juan Luis Vives (1492-1540), învăţat mai puţin cunoscut pînă recent, cînd ideile sale au fost făcute cunoscute, între alţii, de COSERIU, *Geschichte...*, p. 162-163. Polemic faţă de studiul abstract al limbajului practicat de scolastici se exprimă Vives în lucrările sale *De anima et vita*,

21. Vezi traducerea românească a tratatului de Petru Creţia, în Dante, *Opere minore*, ediţie îngrijită de Virgil Cândea, Univers, Bucureşti, 1971.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

De ratione dicendi, *De disciplinis* și *Adversus pseudodialecticos*, arătînd că nu există o gramatică universală, valabilă pentru toate limbile, ci mai degrabă gramatici specifice pentru fiecare limbă în parte. Prin aceasta, Vives își dă seama de caracterul istoric și specific al fiecărei limbi, care trebuie recunoscut și studiat ca atare. Împotriva definirii limbii ca reflectare prin rațiune a realității, Vives afirmă că limba este un instrument al comunicării interumane, reflectînd nu doar nivelul rațional-logic, ci și afectivitatea, fantezia, ca și voința oamenilor. Mai cunoscut ca adversar al scolasticismului și promotor al unor noi orientări în problemele practice ale învățării limbilor a fost savantul umanist francez P e t r u s R a m u s (1515-1572), autor al primei lucrări de filosofie scrise în limba franceză (*Dialectique*, 1555), autor deopotrivă al unor gramatici ale limbilor latină, greacă și franceză, și al tratatului *Scholae grammaticae* (1562), în care teoretizează necesitatea ca limbile clasice să fie învățate prin metoda comentării textelor autorilor clasici, iar cele moderne, prin respectarea uzului general al vorbitorilor, care trebuie urmărit cu atenție și studiat de gramaticieni.

În această epocă încep să fie alcătuite glosare sau dicționare plurilingve, una dintre primele lucrări de acest gen fiind celebrul *Dictionarium linguae Latinae* (1502) al lui A m b r o g i o C a l e p i n o (cca 1455--1511). Din același secol datează și cea dintîi încercare de clasificare tipologică a limbilor, datorată lui J o s e p h u s J u s t u s S c a l i g e r (1540-1609); în lucrarea sa *Diatriba de Europaeorum linguis* din anul 1599, fără să ajungă la constatarea unor relații genealogice sau de înrudire între limbi, acest umanist italian propunea drept criteriu de clasificare forma pe care diferite limbi o prezintă pentru noțiunea „Dumnezeu", distingînd patru grupuri de limbi mai mari (grec – *θεός*, latin – *deus*, german – *Gott* și slav – *bog*), alături de alte șapte grupuri mai mici (albanez, irlandez, cimric/breton, tătăresc, finic/lapon, maghiar și basc).

5.9. Epoca clasică și perioada care i-a urmat. Raționalismul

Secolul al XVII-lea reprezintă pentru cultura europeană (și, în mod indirect, pentru cea universală) momentul unei sinteze decisive. Ideile și formele clasicității greco-latine, asimilate prin umaniști, marea acumulare de fapte și informații noi în diferite domenii ale cunoașterii, revizuirile la care au fost supuse mentalitățile și comportamentul oamenilor Bisericii în

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

urma confruntării cu criticile Reformei sunt doar cîţiva dintre factorii cultural-istorici care au avut un impact direct şi asupra evoluţiei ideilor despre limbă. Perioada clasicismului european, eon spiritual în cadrul căruia cultura clasică franceză a jucat rolul unui model, este dominată simbolic de epistema raţionalistă, a cărei paradigmă o constituie gîndirea marelui filosof francez René Descartes (1596-1650). Publicat în 1637, micul său „tratat despre metodă" (*Discours de la méthode pour bien conduire sa raison, et chercher la verité dans les sciences*) instituie raţiunea umană drept sursă unică şi criteriu suprem al cunoaşterii adevărului („dubito, ergo cogito, cogito, ergo sum"), propunînd şi un set de principii şi elemente de metodă care vor pune bazele teoretice ale ştiinţei moderne. Între acestea, sunt de menţionat următoarele: raţiunea nu trebuie să accepte decît ceea ce i se impune cu evidenţă; este nevoie întotdeauna ca problemele complexe să fie disociate în probleme parţiale, mai simple; întotdeauna trebuie să accedem treptat, de la ideile simple către idei mai complexe; clasificările în sînul unei mulţimi de lucruri trebuie să fie întotdeauna complete.

Despre problemele limbajului uman şi ale limbilor, Descartes nu s-a exprimat în mod detaliat, singurele teme abordate de el tangenţial fiind cele legate de ideea limbii ca trăsătură caracteristică a umanului şi ideea utilităţii unei limbi universale[22]. Cu acuitatea tipică marilor gînditori, Descartes constată că, prin limbaj, omul reuşeşte să creeze mereu noi enunţuri, pornind de la un număr limitat de unităţi şi reguli gramaticale, ceea ce înseamnă că limbajul uman este o expresie a raţiunii universale. El mai formulează ideea că, dacă ar avea la îndemînă o limbă perfectă, universal recunoscută şi perfect logic alcătuită (care ar avea, printre altele, o singură clasă de declinare, o singură clasă de conjugare şi o flexiune regulată), raţiunea umană ar fi în stare să instituie o ordine ideală în universul cunoaşterii.

5.10. Gramatica de la Port-Royal: fundamentele universal-logice ale limbajului

Considerate mai degrabă utopice de majoritatea lingviştilor moderni, aceste două idei ale lui Descartes constituie principiile teoretice şi armătura argumentativă a oricărui tip de abordare raţionalist-logicistă a

22. Vezi COSERIU, *Geschichte*... II, p. 44.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

problemelor limbii, principii concretizate în epoca clasicismului prin așa-numitele „gramatici raționale", al căror prototip a fost *Gramatica de la Port-Royal*, publicată în 1660 de învățații francezi Antoine Arnauld (1612-1694) și Claude Lancelot (1615-1695), cu titlul complet *Grammaire générale et raisonnée, contenant les fondaments de l'art de parler expliqués d'une manière claire et naturelle, les raisons de ce qui est commun à toutes les langues, et les principales différences qui s'y rencontrent, et plusieurs remarques nouvelles sur la langue françoise* [23].

Cei doi autori, dintre care unul era profesor de greacă (Lancelot), iar celălalt logician (Arnauld), și-au propus în mod expres crearea unei metode generale de învățare a tuturor limbilor, prin identificarea și formularea unui număr de reguli raționale și universal valabile. Ei porneau de la convingerea că o știință teoretică a principiilor universale trebuie distinsă de gramaticile obișnuite, care au în vedere cazurile particulare ale unor limbi anume. Această distincție epistemologic-fondatoare a fost formulată cu multă claritate de un comentator din generația următoare al *Gramaticii de la Port-Royal*, César Chesneau du Marsais (1676-1756), care scria:

> *Gramatica generală* este deci știința rațională a principiilor generale și imuabile ale vorbirii rostite sau scrise în toate limbile. O *gramatică particulară* este arta de a acomoda la principiile imuabile și generale ale vorbirii instituțiile arbitrare și uzuale ale unei limbi particulare. *Gramatica generală* este *o știință*, pentru că ea nu are drept obiect decît speculația rațională asupra principiilor generale ale vorbirii; o *gramatică particulară* este *o artă*, pentru că are în vedere aplicarea practică a instituțiilor arbitrare și uzuale ale unei limbi particulare la principiile generale ale vorbirii. Știința gramaticală este anterioară tuturor limbilor, pentru că principiile ei se bucură de un adevăr etern și doar presupun posibilitatea limbilor; arta gramaticală, dimpotrivă, este posterioară limbilor, pentru că întrebuințarea limbilor trebuie să existe înainte ca acestea să fie raportate în chip artificial la principiile generale[24].

Lucrarea autorilor janseniști de la Port-Royal are două părți. Partea I (*Où il est parlé des lettres et des caractères de l'écriture*) se prezintă ca o încercare de a formula niște principii generale ale îmbinării sunetelor și ale formării cuvintelor, valabile în intenție pentru orice limbă (deși

23. Am consultat acest text important în ediția anastatică Antoine Arnauld, Claude Lancelot, *Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal* (...), avec une introduction historique par M.A. Bailly, Slatkine Reprints, Geneva, 1993.
24. *Apud* A. Bailly, *Notice biographique et littéraire* la ed. cit., p. VI-VII.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

exemplele date sunt doar din franceză, latină, greacă şi ebraică). Partea a II-a (*Où il est parlé des principes et des raisons sur lesquelles sont appuyées les diverses formes de la signification des mots*) tratează despre regulile de alcătuire a discursului; cu alte cuvinte, dacă am folosi temeni moderni, vom spune că se încearcă definirea trăsăturilor semantice şi a posibilităţilor combinatorii ale claselor de cuvinte (substantiv, pronume, numeral, verb etc.), înţelese ca universalii, care se combină într-o manieră identică în toate limbile. În principiu, demersul gramaticienilor de la Port-Royal este similar cu cel al autorilor de gramatici speculative din perioada Scolasticii şi are la bază premisa că actul vorbirii reprezintă exteriorizarea prin semne verbale a conceptelor create de raţiunea umană. Sunt distinse două mari clase de semne-cuvinte, şi anume: 1) cuvinte care desemnează obiecte ale gîndirii (nume, articol, pronume, participiu, prepoziţie, adverb) şi 2) cuvinte care desemnează moduri de a gîndi (verb, conjuncţie, interjecţie). Ignorîndu-se diversitatea structurării semantice a limbilor, se consideră că orice enunţ, propoziţie sau frază, poate fi redus la un enunţ de tip logic, orice verb putînd fi convertit în verbul „a fi", nucleul enunţului afirmativ. În consecinţă, orice enunţ poate fi convertit într-un enunţ asertiv de tipul „A este B". De exemplu, propoziţiile din limba latină *Petrus affirmat* 'Petru afirmă' sau *Sedeo* '(Eu) stau jos' ar putea fi convertite în enunţurile logic-asertive *Petrus est affirmans* 'Petru este afirmînd', respectiv *Ego sum sedens* '(Eu) sunt stînd jos'. Orice frază, oricît de complexă, ar putea fi redusă la componentele sale „logice" primare, de tipul S ↔ P. A devenit celebru exemplul frazei *Dieu invisible a créé le monde visible*, care poate fi redusă la următoarele trei componente logice:

1. *Dieu est invisible.*
2. *Il a créé le monde.*
3. *Le monde est visible.*

Reformulată pentru a satisface cerinţa „universalităţii", fraza ar suna *Le dieu qui est invisible a créé le monde qui est visible.*

De altfel, punctul forte al doctrinei raţionaliste constă tocmai în această perspectivă „funcţionalistă" asupra limbii, înţeleasă ca posibilitate de a genera la nesfîrşit enunţuri dintre cele mai diverse, pe baza unor reguli raţionale. Transformînd orice tip de enunţ într-unul de tip logic, raţionaliştii intuiesc principiul central al gramaticii generativ-transformaţionale moderne, al cărui creator, N o a m C h o m s k y, şi-a şi intitulat, deloc întîmplător, una dintre cărţi *Cartesian Linguistics* (New York, 1966)! În perspectivă istorică, s-a apreciat că *Gramatica de la*

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

Port-Royal a avut o influență enormă în secolul care a urmat, servind de model pentru numeroase lucrări similare, deși, ca și modelul lor, toate aceste gramatici raționale „se înscriau în limitele tradiției clasice și nu au dat naștere la nici o teorie lingvistică nouă" (LYONS, *Introducere*, p. 30).

5.11. John Locke: consolidarea nominalismului

În cadrul istoriei ideilor lingvistice, gînditorul englez John Locke (1632-1704) ocupă un loc proeminent, în special prin bogăția, noutatea și profunzimea ideilor sale despre limbaj, expuse în lucrarea *An Essay Concerning Human Understanding* (1690). Cartea a III-a a acestei lucrări fondatoare a empirismului englez, intitulată *On Words*, constituie o minuțioasă analiză a funcțiilor limbajului, în contextul unei teorii a cunoașterii bazate pe respingerea ideii de universalii ale limbajului. Locke este, de altfel, nu doar gînditorul căruia i-a venit ideea să includă discuția despre semnele verbale în cadrul mai larg al unei semiotici generale, ci și cel care a inventat chiar termenul de *semiotică* (engl. *semiotics*). Alături de fizică și de practică, semiotica își asumă, ca știință autonomă în cadrul doctrinei cunoașterii, sarcina de a studia natura semnelor de care se folosește spiritul uman pentru a recunoaște lucrurile și a comunica celorlalți cunoștințele dobîndite. Pentru Locke, cuvintele nu reprezintă în sine nimic, ci sunt doar semne sensibile ale ideilor, care, la rîndul lor, sunt semne ale lucrurilor. Funcția semnelor verbale este, pe de o parte, aceea de a desemna ideile și de a le stoca în memorie, iar pe de altă parte, de a comunica altor oameni conținutul acestora:

> Scopul cuvintelor constă în a fi semnele sensibile (*sensible marks*) ale ideilor; ideile, cărora cuvintele le țin locul, constituie semnificația lor concretă și nemijlocită (*proper and immediate signification*) (*Essay*, III, 2, 1)[25].
> Cuvintele, în semnificația lor primară și imediată, nu reprezintă nimic altceva decît ideile din mintea celui care le întrebuințează (...). Valoarea pe care aceste semne o au pentru oameni constă fie în faptul că aceștia își fixează propriile idei cu ajutorul memoriei, fie în aceea că își dau la lumină ideile și le supun atenției celorlalți (III, 2, 2).

25. Citez, în traducere proprie, după John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, Londra, 1985.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

În strînsă legătură cu această accepțiune a semnelor verbale, finalitatea limbajului (*the end of language*) este și ea dublă, de a reprezenta lucrurile (*to mark*) și de a comunica cu ceilalți (*to communicate*):

> Întrucît scopul limbajului constă pentru oameni în a desemna sau a-și comunica unul altuia gîndurile pe cît posibil de repede, ei se străduiesc să transforme asemenea grupuri de idei în moduri complexe și să le doteze cu nume pe care le întrebuințează frecvent în viața practică și în expresia verbală (II, 22, 5).
>
> Sarcinile limbii în cadrul comunicării noastre verbale cu ceilalți sunt, probabil, trei: mai întîi, de a ne face cunoscute unul altuia gîndurile sau ideile, în al doilea rînd, de a face acest lucru cît mai ușor și cît mai repede cu putință, și, în al treilea rînd, a mijloci cunoașterea lucrurilor (III, 10, 23).

Locke se referă de asemenea pe larg și la alte teme privind limbajul și comunicarea verbală, cum sunt caracterul imperfect al oricărei limbi, ambiguitățile și alte „întrebuințări incorecte" ale vorbirii, încercînd, deopotrivă, alcătuirea unei tipologii a „ideilor". El observă de asemenea cu justețe, probabil pentru prima dată în istoria ideilor lingvistice, că semnificațiile cuvintelor („ideile") nu sunt constante universale, ci capătă o configurație diferită în limbi diferite; mai mult, observînd că un cuvînt precum lat. *proscriptio* nu are corespondenți lexicali în alte limbi și nu poate fi tradus, Locke încearcă o explicație, arătînd că ceea ce determină configurarea unui concept într-o limbă sunt factori de natură socială (obiceiurile, moravurile, obișnuința și necesitatea):

> Unde nu a existat un obicei corespunzător, a lipsit de asemenea și conceptul unor astfel de acțiuni. Nu a fost nevoie de o asemenea combinație de idei și nici de expresii pentru îmbinarea acestora, și de aceea în alte țări nu au existat nume potrivite. (...) Schimbarea obișnuințelor și a părerilor aduce cu sine noi combinații de idei, la care ne gîndim deseori și despre care trebuie să vorbim; pentru a evita ample descrieri, acestor combinații noi le sunt atribuite nume noi (II, 22, 6-7).

Exemplul pe care Locke îl formulează pentru a ilustra procesul de „denumire" a unor realități inedite este ingenios și convingător:

> Să presupunem că vreau să vorbesc cuiva despre o specie de pasăre pe care tocmai am văzut-o în parcul St. James. Pasărea respectivă este înaltă de trei pînă la patru picioare, poartă ceva intermediar plasat între penele de pe corp și cele de pe cap, este de culoare brun întunecat și nu are aripi; în locul acestora se află două-trei mici smocuri care atîrnă ca niște ramuri de grozamă spaniolă. Pasărea are picioare puternice, doar trei degete la picior și nu are coadă. Cam în acest chip ar fi trebuit să descriu pasărea, ca să mă fac înțeles de către

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

ceilalți. Dacă însă aflu că această pasăre se numește «cazuar», aș putea ca de acum încolo să folosesc în convorbirile mele acest cuvînt, în locul tuturor ideilor complexe pe care le-am reprezentat prin descrierea mea (III, 6, 34).

Influența ideilor lui Locke asupra posterității a fost intensă și exercitată în multiple direcții. Din schema prezentată de COSERIU, *Geschichte...*, I, p. 164, reținem doar impactul asupra senzualismului lui Condillac, cel asupra logicii formale moderne a unui B. Russell și cel asupra semioticii americane moderne (Ch.S. Peirce, Ch.W. Morris).

5.12. Gottfried Wilhelm Leibniz: descoperirea caracterului istoric al limbilor

Prin G.W. Leibniz (1646-1716), reflecțiile „pre-științifice" asupra problemelor limbajului și limbilor omenești ating punctul lor maxim de profunzime și rafinament. Nu există o lucrare specială pe care Leibniz să o fi dedicat problemelor limbajului, dar reflecții, definiții, disocieri, ipoteze dintre cele mai diverse, încadrabile în acest univers tematic, sunt presărate în multe dintre operele sale, inclusiv în bogata sa corespondență. Două sunt însă textele în care problematica limbajului ocupă un loc central: *Nouveaux essais sur l'entendement humain* și *Meditationes de cognitione, veritate et ideis*[26]. În linii generale, ideile și intuițiile lingvistice ale marelui gînditor german rămîn încadrate în discursul filosofico-metafizic, dar au o relevanță specială pentru evoluția către separarea, specifică modernității, între cele două domenii de preocupări, abordarea filosofică și cercetarea lingvistică propriu-zisă.

În cartea a III-a din *Nouveaux essais*, intitulată, ca și la Locke, *Despre cuvinte*, problematica limbajului este tratată monografic, în multiplele

26. Redactat în anul 1704, dar publicat postum abia în 1765, amplul tratat *Nouveaux essais sur l'entendement humain* a fost conceput ca o replică polemică (în formă dialogală) la celebra lucrare cu același titlu a lui John Locke. Senzualismul gînditorului englez este amendat de pe poziții eclectice (raționalismul cartezian, tradiția realist-metafizică platonică și neoplatonică, organicismul aristotelic și logicismul scolastic etc.). Există o versiune românească a acestui important text (după care citez în continuare): G.W. Leibniz, *Noi eseuri asupra intelectului omenesc*, traducere de Marius Tianu, control științific și note de Adrian Niță, studiu introductiv de Mircea Flonta, ALL, București, 2003. Cît privește opusculul *Meditationes de cognitione, veritate et ideis*, l-am consultat în ediția G.W. Leibniz, *Opsucula philosophica selecta*, texte revu par Paul Schrecker, Boivin et C-nie, Paris, 1939, p. 1-8.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

sale implicații. La formulările generale ale preopinentului său Philalèthe, Théophile (raisonneur-ul simbolic al autorului în cadrul dialogului) se lansează în ample serii de disocieri în care considerațiile de natură filosofică alternează cu observații empirice privitoare la dinamica limbilor concrete. Întrucît acest din urmă tip de observații sunt mai importante pentru științele limbii, ne vom referi cu precădere la ele. Se poate afirma că o lectură atentă a textelor leibniziene pune în evidență faptul că, adesea într-o manieră aluzivă și incompletă, dar uneori cu o uimitoare precizie, ilustrul gînditor a prefigurat modalitatea modernă de evaluare a chestiunilor limbii, așa cum se va configura aceasta aproximativ un secol mai tîrziu, o dată cu nașterea comparativismului istoric.

Să remarcăm mai întîi că, reacționînd la concepția clasică potrivit căreia limbajul este „marele instrument și legătura comună" între membrii societății umane și este alcătuit din „semne pentru concepțiile interioare" ale omului, Leibniz distinge între „termenii generali" sau „speciile" lucrurilor, care pot fi aceeași pentru toate limbile, și „ideile confuze", specifice vorbirii umane. Formularea filosofului este clară, în sensul non-acceptării identității între structurile mentale logice și cele lingvistice, ceea ce reprezintă o poziție teoretică de importanță capitală pentru abordarea ulterioară a limbilor ca obiecte istorice specifice:

> O dată format, [limbajul] folosește omului pentru a raționa pentru sine, atît prin mijlocul pe care cuvintele îl oferă de a-și aminti ideile abstracte, cît și prin utilitatea pe care o aflăm atunci cînd raționăm folosindu-ne de caracterele și ideile confuze; căci ar fi necesar prea mult timp dacă ar trebui să explicăm tot și să punem tot timpul definițiile în locul termenilor (trad. rom., p. 190).

În continuare, în capitolul intitulat *Despre semnificația cuvintelor*, glosînd pe marginea tezei, larg acceptată, a caracterului arbitrar al semnificației cuvintelor, Théophile face un amplu excurs erudit, cu exemple din cele mai diferite limbi (germană, franceză, gotică, galeză, spaniolă, latină, greacă etc.), pentru a formula în treacăt observații prețioase privitoare, între altele, la evoluția limbilor în timp (formarea de noi limbi), la raporturile dintre diferite variante istorice ale aceleiași limbi, la interferențele dintre limbi, precum și la funcția de idiom internațional a unora dintre ele (*lingua franca*):

> Se formează de asemenea limbi prin contactul diferitelor popoare, fie amestecînd la întîmplare limbi vecine, fie, cum se întîmplă mai adesea, luînd una ca bază, pe care o schilodesc și o modifică, pe care o amestecă și o corup, neglijînd și schimbînd ceea ce respectă și chiar introducînd alte cuvinte.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

Lingua franca, ce e întrebuințată în comerțul din regiunea mediteraneeană, este făcută din italiană, dar nu se ține cont de regulile gramaticale. (...) Părintele Labbé (...) a făcut o limbă a cărei bază era latina, care este mai ușoară și care are mai puține constrîngeri decît latina noastră, care este mai ordonată însă decît *lingua franca*. (...) În ce privește limbile care există de mult timp, nu există nici una care să nu fie extrem de schimbată astăzi. (...) Franceza veche se aseamănă mai mult cu provensala și cu italiana, iar germana veche, cu franceza sau mai degrabă cu romana (numită altădată *lingua romana rustica*), așa cum existau ele în secolul nouă după Iisus Hristos. (...) Nicăieri altundeva nu se găsește o franceză, o italiană sau o spaniolă atît de veche. În ce privește însă *limba teutonilor* sau germana veche, există Evanghelia lui Ottfrid, călugăr din Weissenburg-ul acelui timp, pe care a publicat-o Flacius și pe care Schilter vrea să o republice (*ibidem*, p. 193-194).

Pe lîngă perspectiva istorică, pe care o practică în mod constant și care se evidențiază și în interesul pentru documente de limbă veche, Leibniz descoperă avantajele procedării comparative, fiind, se pare, primul în istoria gîndirii umane căruia i s-a impus constatarea că limbile pot fi grupate în funcție de afinitățile dintre ele. Fără să îl formuleze în mod expres, Leibniz a descoperit astfel principiul genealogic sau al înrudirii dintre limbi, care va constitui premisa teoretică majoră a lingvisticii secolului al XIX-lea. După felul cum grupează limbile pe care le comentează, rezultă că Leibniz a trasat conturul principalelor familii de limbi, potrivit datelor empirice de care dispunea la data respectivă: limbile romanice, limbile germanice, limbile celtice, limbile (numite ulterior) fino-ugrice și cele turcice sau turco-tătare.

O altă prioritate istorică ce-i poate fi atribuită lui Leibniz privește înrudirea dintre limbile germanice și cele celtice cu limba greacă și cu latina, înrudire confirmată ulterior de învățații care au definit familia limbilor indo-europene. Leibniz vorbește chiar de „rădăcini comune" ale limbilor latină și greacă cu cele celtice și germanice, anticipînd astfel terminologia organicist-naturalistă de mai tîrziu. Încă și mai interesant, remarcăm în discursul filosofului prezența conceptului de limbă-sursă, din care se vor fi disociat ulterior limbile aparținînd unei familii lingvistice:

> Limba sau dialectul acestor vechi goți este foarte diferită de germana modernă, deși are același fond lingvistic. Galeza veche este încă și mai diferită, judecînd după limba cea mai apropiată de adevărata galeză, care este cea a Țării Galilor, din Cornwall, și bretona de jos; însă limba care se numește irlandeză diferă încă și mai mult și ne arată urmele unei limbi britanice, galeze și germanice încă și mai vechi. Totuși aceste limbi vin dintr-o sursă și pot fi considerate modificări ale aceleiași limbi, ce s-ar putea numi *celtică*. Și,

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

> mergînd mai departe, pentru a înțelege originile atît ale limbii celte și latine, cît și ale celei grecești, care au o mulțime de rădăcini comune cu limbile germanice sau celtice, se poate presupune că acest fapt se datorează originii comune a tuturor acestor popoare (...), aceasta ca urmare a ipotezei că aceste popoare ar fi venit din Asia. (...) Apare ceva asemănător chiar în limba finlandezilor, care este limba celor mai vechi scandinavi, înainte ca popoarele germanice, adică danezii, suedezii și norvegienii, să ocupe locul cel mai bun și mai apropiat de mare; și limba finlandezilor (...), care este și limba laponilor (...), are legătură cu ungurii, veniți din țările care sunt acum parțial sub ruși. Însă limba tătară, care a umplut nord-estul Asiei cu dialectele ei, pare a fi aceea a hunilor și cumanilor, așa cum este aceea a uzbecilor sau turcilor, a calmucilor și mugalilor (*ibidem*, p. 194-195).

Clasificările și grupările de limbi propuse de Leibniz au fost confirmate, în cea mai mare parte, de știința modernă. Logica internă a discursului filosofului german nu se fundamentează însă pe o finalitate taxonomică, ci vizează o concluzie de ordin general. Identificînd ceea ce i se păreau a fi „rădăcini comune" între limbile europene și limbi asiatice vechi, precum feniciana, ebraica sau araba, el ajunge la concluzia că „nu există nimic care să combată și care să nu favorizeze mai degrabă ideea originii comune a tuturor națiunilor și a unei limbi radicale și primitive" (*ibidem*, p. 195), din care „au derivat" treptat, în special ca urmare a migrațiilor de populații, limbile pe care le cunoaștem. Limbile actuale ar conserva în cantitate diferită (germana mai mult decît altele!) cîte ceva din atributele genuine ale acestei limbi primitive, numită de filosof și cu termenul propus cîndva de Jakob Böhme, cel de „limbă adamică". În încercarea de a identifica trăsături eventuale ale „limbii primitive", Leibniz se dedă în continuare la o lungă serie de speculații analogic-fonetice, încadrabile în ceea ce se poate numi „simbolism fonetic", de tipul celor practicate deja de un Platon, în partea finală a dialogului *Cratylos*, sau de Sf. Augustin în opusculul *De dialectica*. Este vorba de atribuirea unor valori sugestive intrinseci sunetelor și de stabilirea, pe această bază, a unor analogii semantice între unități lexicale din limbile cele mai diverse. Cu multă ingeniozitate și cu risipă de fantezie, dintr-o „rădăcină primordială" sunt deduse lat. *coaxare* (verbul desemnînd orăcăitul broaștelor), germ. *Cueksilber* 'argint viu' și *erquicken* 'a se face comod', engl. *quickly* 'repede'. Întîlnim de asemenea străvechiul topos de simbolism fonetic potrivit căruia „litera" (citește: „sunetul") *r* „desemnează" (citește: „sugerează") o mișcare violentă, după cum ar dovedi cuvinte precum gr. *ῥέω* 'a curge', vechi germ. *rüren* 'idem' și numele multor rîuri și fluvii precum *Rin*, *Rhône*, *Ruhr*, iar „litera" *l*, dimpotrivă, o mișcare

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

blîndă, cum ar fi în cuvintele germ. *leben*,'a trăi', *lieben* 'a iubi', lat. *lenis* 'uşor' şi *labi* 'a aluneca', gr. *λύω* 'a dezlega' etc. Acest tip de explicaţii, încadrabile cel mult în sfera motivării parţiale a semnului lingvistic (*cf. infra*, § 10.5.1), nu au nimic de a face cu legile fonetice de transformare a sunetelor în trecerea de la „limba-mamă" la „limba-fiică", pe care se bazează metoda modernă a reconstrucţiei lingvistice (*cf. infra*, § 6.2.1). Deşi premisele raţionamentelor lui Leibniz sunt, din perspectiva ştiinţei moderne, greşite, totuşi, concluzia sa finală este justă în privinţa cadrului general al metodei comparativ-istorice:

> Graiurile în general, fiind cele mai vechi monumente ale popoarelor, înaintea scrierii şi a artelor, indică cel mai bine descendenţa şi migraţiile. Iată de ce etimologiile bine întocmite ar merita un interes constant, însă trebuie alăturate limbile mai multor popoare şi nu trebuie să facem prea multe salturi de la o naţie la alta foarte îndepărtată fără a avea bune temeiuri, caz în care este întotdeauna util să avem popoarele intermediare drept garanţi (*ibidem*).

Dincolo de disocierile de mai sus, interesante pentru lingvişti din perspectiva evoluţiei ulterioare a ideilor privitoare la limbaj, preocuparea centrală şi constantă a lui Leibniz a fost legată de fundamentarea teoretică şi de construirea unei „limbi universale", imaginată ca o cale sau o metodă ideală de comunicare între oamenii de ştiinţă (*ars characteristica universalis*), deţinînd exactitatea unui model logico-matematic şi aptă să asigure acea comunicare perfectă şi completă pe care limbile „naturale" nu sunt în stare să o ofere. Pentru realizarea acestui scop, Leibniz s-a văzut nevoit să abordeze (încercînd, cel mai adesea, formularea unor soluţii convenabile) problemele-cheie ale reflecţiei filosofico-lingvistice, între care: problema universaliilor lingvistice şi a caracterului motivat sau arbitrar al semnelor verbale, problema semantică, adică a raportului între semne şi ceea ce ele desemnează, problema raporturilor logice între gen, specie şi individ, şi a reflectării în limbă a structurilor gîndirii etc. Istoricii lingvisticii au scos în relief numeroasele contribuţii, atît de ordin mai general, cît şi de amănunt, aduse de Leibniz la progresul ştiinţelor comunicării, evidenţiind, de exemplu, faptul că gînditorul german „anticipează cîteva dintre caracteristicile logicii simbolice moderne" (ROBINS, *Scurtă istorie*, p. 159), sau scoţînd în relief „remarcabila sa capacitate de a explica ceea ce ţine de limbă prin criterii strict lingvistice"[27].

27. „Leibniz hat eine bemerkenswerte Fähigkeit, Sprachliches rein spraclich zu deuten" (COSERIU, *Geschichte...*, I, p. 176). La acest autor întîlnim (*op. cit.*, p. 176-183) o excelentă prezentare sintetică a ideilor de filosofie a limbajului ale lui Leibniz.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

5.13. Giambattista Vico: supremația principiului creativității în limbă

Deosebit de fecundă s-a dovedit, în perspectivă istorică, gîndirea filosofului italian Giambattista Vico (1688-1744), ale cărui idei privitoare la limbaj, redescoperite și repuse în valoare de un Benedetto Croce (1866-1952) sau de un Giovanni Gentile (1875-1944), au contribuit la declanșarea, în secolul XX, a interesului pentru abordarea globală, multi- și pluridisciplinară, a problematicii lingvistice și la reașezarea dezbaterii în cadrul ei natural, constituit la interferența între domenii de cercetare tradițional autonome (filosofie, antropologie, sociologie, logică, estetică etc.). În capodopera sa, *Principi di una scienza nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni* (redactată într-o primă formă între 1723 și 1725 și publicată în forma definitivă în 1744, postum)[28], monument de erudiție și sursă inepuizabilă de idei pentru posteritate, Vico și-a propus (cu o încredere în propriile forțe și în capacitățile rațiunii umane specifică Iluminismului, a cărui ideologie gîndirea sa o prefigurează) nici mai mult, nici mai puțin decît crearea unei „științe noi", capabilă să explice esența umanului și a umanității. Cei doi stîlpi pe care ar urma să se întemeieze această „știință nouă" sunt filosofia și filologia, a căror îngemănare ar urma să furnizeze acele certitudini pe care, fiecare în parte și separat, cele două discipline nu le-au putut furniza:

> Filosofia privește rațiunea, din care se naște știința adevărului; filologia are în vedere autoritatea voinței libere a omului, din care se naște cunoștința certitudinii. Această axiomă, în a doua parte a ei, consideră filologi pe toți gramaticienii, istoricii, criticii care se ocupă de cunoașterea limbilor și a faptelor săvîrșite de popoare, atît în relațiile lor interne, moravuri, și legi, cît și în cele din afară, ca războaiele, păcile, alianțele, călătoriile, comerțul. (...) S-au oprit la jumătatea drumului lor atît filosofii, care nu și-au verificat argumentele prin autoritatea filologilor, cît și filologii care, la rîndul lor, nu s-au preocupat să-și verifice autoritatea prin argumentele filosofilor (*Știința nouă*, § 138-139, trad. rom., p. 174).

Urmată în mod consecvent, calea preconizată l-a condus pe autor la intuirea și formularea unor idei noi privitoare la esența, originea și

28. Citez după o excelentă ediție românească: Giambattista Vico, *Principiile unei științe noi cu privire la natura comună a națiunilor, precedată de Autobiografie*, studiu introductiv, traducere și indici de Nina Façon, note de Fausto Nicolini și Nina Façon, Univers, București, 1972.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

specificul limbajului uman. Privite cu reticență de lingviștii pozitiviști, ideile lui Vico sunt încă actuale prin sugestiile pe care le provoacă și prin reflecțiile la care ne obligă unghiul de vedere din care au fost formulate.

La fel ca și Leibniz și ca majoritatea contemporanilor săi, Vico a fost preocupat de insuficiențele limbajului uman, pe care a încercat să le explice. Spre deosebire de Leibniz, care vedea soluția în forjarea unei limbi artificiale cu o infrastructură logic-algebrică, Vico este de părere că această „limbă comună" există deja și constă în felul-de-a-fi-om, comun tuturor oamenilor, dar care se manifestă diferit la națiuni și în limbi diferite. Prin această distincție, gînditorul italian se arată conștient de caracterul istoric al limbilor umane, care ilustrează însă, fiecare în felul său particular, facultatea universală a limbajului:

> Trebuie să existe în natura lucrurilor omenești, adică în lume, o limbă mentală comună tuturor națiunilor, care să înțeleagă în același fel substanța lucrurilor prezente în viața socială a oamenilor și să le exprime în mod tot atît de variat pe cît sînt de variate aspectele pe care aceleași lucruri pot să le prezinte; după cum se întîmplă în cazul proverbelor, maxime ale înțelepciunii populare, aceleași în substanța lor, dar semnificate la diferitele națiuni din lume, antice și moderne, atîtea cîte sînt, în atîtea feluri diferite (*ibidem*, § 161, trad. rom., p. 178).

Tema centrală a doctrinei filosofului italian, temă care îi preocupa intens pe mulți dintre contemporanii săi, este tema originii limbajului uman în genere și a diversității limbilor existente. Făcînd apel, cu risipă de erudiție, la tradiție, Vico încearcă, în discursul său, o conciliere între cele două tipuri de ipoteze privitoare la originea limbajului care se confruntau în epocă: cea privitoare la caracterul revelat, de dar făcut de Dumnezeu omului, și cea potrivit căreia limbajul este o creație a omului, impusă de necesitatea comunicării interumane în cadru social. Deși afirmă în repetate rînduri că „la început limbile nu erau decît cuvinte monosilabice" (§ 231, trad. rom., p. 190) și vorbește despre caracterul onomatopeic și interjecțional al primelor limbi articulate de oameni (§ 447 și § 448), Vico distinge între limbile create de oameni și „limba sfîntă descoperită de Adam, căruia Dumnezeu i-a acordat divina *onomathesia*, adică punerea de nume lucrurilor, potrivit naturii fiecăruia dintre acestea" (§ 401, trad. rom., p. 242). Prin aceasta, ajungem la miezul doctrinei filosofico-lingvistice a lui Giambattista Vico. El postulează existența unei forme primare, originare a limbajului, în care a vorbi era sinonim cu a crea lucrurile, întrucît între cuvinte și lucruri exista un raport de deplină congruență. Această formă originară, o dată cu înaintarea în timp a societății umane, pare să fi fost supusă unui proces de degradare succesivă,

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

pînă către ipostazele istorice de existenţă a limbajului, sub forma limbilor actuale, imperfecte toate în diversitatea lor. Doctrina genuină a lui Vico presupune succesiunea în timp a trei mari perioade sau „vîrste" ale umanităţii, o „vîrstă" a zeilor, una a eroilor şi, cea din urmă, a oamenilor. Fiecăreia dintre ele îi corespunde o ipostază specifică a limbajului. Limba zeilor avea un caracter „hieroglific", în sensul că între lucruri şi cuvinte coeziunea expresivă era deplină, cuvintele corespunzînd perfect „naturii lucrurilor". Pierzînd o parte din perfecţiunea originară, limba eroilor se prezenta sub o formă „simbolică", substitutivă, cuvintele fiind acum semne ale lucrurilor, pe care le evocau prin virtuţi sugestive încă menţinute parţial. În fine, în ultima etapă, denumită „epistolară", limbajul ia forma unor simple limbi articulate, alcătuiri de semne în cea mai mare parte arbitrare, servind la comunicarea elementară între oameni, în cadrul societăţii. Datorită conţinutului lor complementar, reproducem in extenso două dintre pasajele din *Scienza nuova* în care este prezentată această doctrină:

> Egiptenii povesteau că, de cînd există lumea şi pînă la ei, s-au vorbit trei limbi, corespunzînd, în ce priveşte ordinea şi numărul în care s-au urmat, celor trei vîrste care s-au succedat înaintea lor în lume: vîrsta zeilor, vîrsta eroilor şi vîrsta oamenilor; şi susţineau că cea dintîi limbă a fost hieroglifică sau sacră sau divină; a doua a fost simbolică, sau prin semne sau prin fapte eroice; a treia a fost epistolară, servind celor aflaţi departe unii de alţii spre a-şi comunica între ei ceea ce le trebuia în viaţa de fiecare zi (§ 422, trad. rom., p. 255-256).
>
> Acum, ca să abordăm chestiunea foarte grea a formării tuturor acestor trei specii de limbi şi de litere, trebuie să stabilim în prealabil următorul principiu: că, aşa cum la aceeaşi dată au început să existe zeii, eroii şi oamenii (căci tot oameni erau aceia care i-au închipuit cu închipuirea lor pe zei şi care credeau că natura lor eroică este un amestec între natura zeilor şi aceea a oamenilor), tot astfel au început să existe la aceeaşi dată cele trei limbi (înţelegînd, ca mai sus, că au apărut în acelaşi timp şi literele lor), dar ele prezentau între ele importante deosebiri, şi anume: limba zeilor a fost toată ca şi mută şi foarte puţin articulată; limba eroilor a fost un amestec de limbă articulată şi de limbă mută, aşadar un amestec de graiuri comune şi de caractere eroice cu care eroii scriau şi pe care Homer le numeşte *σήματα*; limba oamenilor, aproape toată articulată şi foarte puţin mută, deoarece nu există limbă comună, oricît de bogată, în care lucrurile să nu fie mai numeroase decît cuvintele. Limba eroică a trebuit să fie aşadar la începutul ei cu totul neorganică, şi acesta este principalul fapt care explică obscuritatea miturilor (§ 446, trad. rom., p. 264).

Deşi, la o lectură mai atentă, constatăm că Vico vorbeşte mai degrabă de o existenţă simultană a celor trei tipuri sau ipostaze

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

de limbaj decît de o succesiune a lor în timp, viziunea „involuționistă" se va impune cu vigoare în posteritatea gînditorului italian, fiind acceptată și de creatorii „lingvisticii științifice" din secolul al XIX-lea. Într-un cadru organicist-pozitivist, învățați precum Fr. Bopp sau Jacob Grimm vor continua să vorbească despre un proces de „degradare" sau „ruinare" a limbilor în istorie (vezi *infra*, § 6.2.1.1).

Revenind la firul demonstrației lui Vico, vom constata că partea cea mai consistentă și mai „modernă" a doctrinei sale constă în așezarea într-o ecuație justă din punct de vedere genetic și funcțional a raportului dintre „limba poetică" și „limba non-poetică" sau „limba obișnuită". În primele capitole din secțiunea a II-a a lucrării sale, Vico își propune să se ocupe de „logica poetică", tratînd despre „figurile de stil" sau despre „tropii" din repertoriul retoricii clasice, pe care el îi reduce la patru tipuri: metafora, sinecdoca, metonimia și ironia. Trecem peste definițiile tropilor, extrem de interesante și pline de sugestii pentru poetica modernă[29], pentru a ne apropia de înțelesurile mai profunde ale disocierilor vichiene. Este remarcată mai întîi o tendință a rațiunii umane de a reduce marja de acțiune a imaginației, privilegiind în cadrul comunicării interumane obișnuite „abstracțiunile", prin care reprezentările originar-personificate ale lucrurilor ajung să fie luate „drept mici semne ale lor" (§ 402). Acest proces de abstractizare propriu aspectului scris al limbilor reprezintă o ipostază derivată și secundară a limbii poetice. Aceasta din urmă, limba poetică, nu reprezintă așadar, cum socoteau cei mai mulți dintre poeticieni, rezultatul unor „adaosuri", a unor „ornamente" articulate pe „vorbirea în proză", ci limbajul însuși, în ingenuitatea sa primară și cu virtuțile sale expresiv-creative maxime. Mai mult chiar, din punct de vedere genetic, limba poetică precedă „vorbirea obișnuită":

> Tropii (...), considerați pînă astăzi ca fiind născociri pline de talent ale scriitorilor, au fost de fapt moduri necesare de exprimare proprii tuturor națiunilor poetice și (...), la originea lor, ei au avut înțelesul lor întreg și natural; dar, pe măsură ce mintea omenească s-a dezvoltat, s-au inventat cuvintele care înseamnă forme abstracte sau genuri cuprinzînd speciile diferite sau componente care alcătuiesc întreguri, și astfel graiurile primelor națiuni au ajuns a fi formate din figuri de stil. În felul acesta încep să fie respinse cele

29. Putem reflecta, de exemplu, la consecințele teoretice multiple ale afirmației că „fiecare metaforă ajunge să fie o mică poveste, un mit restrîns" (§ 404, trad. rom., p. 245).

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

două erori comune ale gramaticienilor: că vorbirea în proză ar fi un limbaj propriu, iar vorbirea poeților ar fi unul impropriu, și că întîi ar fi existat vorbirea în proză și pe urmă aceea în versuri (§ 409, trad. rom., p. 247-248)[30].

Gîndirea lui Giambattista Vico a fost minuțios analizată de Eugenio Coseriu, învățat care, vorbind despre „principiul creativ" ca element central al doctrinei vichiene, a dedus din această analiză și principalele consecințe pentru o definire corectă a funcției poetice a limbajului (v. *infra*, § 11.3). După COSERIU, *Geschichte...*, p. 92 și urm., principalele elemente ale doctrinei lui Vico ar fi, în rezumat, următoarele: 1. limbajul este o formă de cunoaștere; 2. limbajul nu poate fi considerat un instrument al gîndirii logice, căci el este o formă a gîndirii, și anume a gîndirii pre-logice; 3. din punct de vedere genetic, limbaj, poezie și mit reprezintă o unitate, unitate care precedă gîndirea logică, respectiv „vorbirea obișnuită"; 4. logica nu a apărut înainte de limbaj și de poezie, ci invers, limbajul și poezia au precedat logica; 5. mitul și poezia nu pot fi înlocuite de către știință, deoarece ele reprezintă o fază autonomă a umanității; 6. poezia se află la originea istoriei fiecărei națiuni și precedă „vorbirea în proză"; 7. valoarea de „adevăr" a cuvîntului rezultă din experiența umană și rezidă în semnificația însăși, văzută ca intuiție poetică; 8. etimologia are menirea de a descoperi nu „adevărul" lucrului desemnat, ci „adevărul" uman al cuvîntului, adică intuiția umană primitivă care își găsește expresia în cuvînt; 9. un „vocabular universal" este necesar omului, dar acest concept vichian nu are nimic comun cu ideea carteziană a unei „mathesis universalis", ci se referă mai degrabă la ceea ce înțelegem astăzi prin „limbaj științific"; 10. semnele verbale nu sunt arbitrar instituite, ci sunt motivate, în măsura în care „poeticitatea" reprezintă stadiul primar sau originar al limbajului.

30. Antecedența în timp a limbii poetice este mereu subliniată de Vico și înțeleasă ca o consecință a naturii umane; iată, de exemplu, un alt paragraf ilustrativ în acest sens: „Legile necesare ale naturii sunt cauza pentru care vorbirea poetică s-a născut înaintea vorbirii în proză; tot așa cum aceleași legi necesare ale naturii omenești au generat fabulele, poveștile sau miturile, adică universalii fantastice, înainte de a fi generat universalii raționale, adică filosofice, care s-au născut în cuprinsul vorbirilor în proză" (§ 460, trad. rom., p. 269).

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

5.14. Wilhelm von Humboldt: limba ca organ configurator al gîndirii şi ca activitate creatoare

În cei doar 68 de ani de viață (1767-1835), Wilhelm von Humboldt a reuşit să creeze o operă cu consecințe incalculabile nu doar în istoria culturală a țării sale, ci şi în cea europeană. Poet, filolog clasic şi traducător, lingvist şi filosof, om de stat şi diplomat, întemeietor al Universității din Berlin şi, prin aceasta, creator al modelului modern de universitate întemeiat pe principiul „cercetare şi învățare" (*Forschung und Lehre*), figură simbolică greu de încadrat într-un curent ideologic sau o mişcare de idei (sunt în personalitatea lui fațete iluministe, dar şi unele romantice, iar cultul pentru Antichitatea greco-latină îl definesc drept un clasic), marele gînditor este revendicat în posteritate de specialiştii în teoria politică, de antropologi şi de esteticieni, de pedagogi şi de istorici, dar mai ales de către specialiştii în lingvistică şi în filosofia limbajului. În ciuda caracterului relativ nesistematic şi pe alocuri obsur al scrierilor sale, ca şi al stilului adesea greoi şi lipsit de strălucire, factori care îngreunează o receptare facilă a ideilor sale, cei mai mulți dintre specialişti văd în Humboldt pe marele deschizător de drum în domeniul ştiințelor limbajului, cu toate că, subliniem încă o dată, multiplele dimensiuni ale personalității sale creatoare sunt greu de distins şi de separat una de alta.

Cît priveşte sursele de inspirație ale gîndirii sale, exegeții numesc, pe lîngă gîndirea greacă antică (Platon şi Aristotel, cu precădere), filosofia lui G.W. Leibniz, I. Kant şi J.G. Fichte, dar şi ideile novatoare ale unora dintre contemporanii săi, gînditori precum Johann Georg Hamann (1730-1788), Johann Gottfried Herder (1744-1803), Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834), Friedrich von Schlegel (1772-1829), sau lingvişti precum James Harris (1709-1780) şi Johann Christoph Adelung (1732-1808), ca să nu-i amintim decît pe cei mai proeminenți. După cum stă mărturie abundenta sa corespondență, Humboldt s-a situat în centrul unei vaste rețele de relații personale, în care s-au angrenat mari spirite ale epocii sale (între alții, Goethe şi Schiller), ca şi specialişti în diferite domenii din întreaga Europă a vremii, fapt care i-a permis nu doar acumulări de cunoştințe dintre cele mai diverse, dar şi precizarea propriilor idei. Interesat în mod constant de problematica limbajului, aşezată întotdeauna într-un context filosofic şi antropologic mai amplu,

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

Humboldt s-a preocupat cu asiduitate de colecționarea de material lingvistic din cele mai diverse limbi, unele dintre ele exotice și necunoscute, din ținuturi neexplorate sau insuficient explorate din Asia, cele două Americi și Oceania.

Moștenirea lui Humboldt ca filosof al limbajului și lingvist constă din numeroase studii și articole, cele mai multe dintre ele concepute pentru a fi expuse în public, la Academia Regală din Berlin. De menționat că majoritatea titlurilor reprezintă contribuții de dimensiuni relativ reduse, dar, împreună, toate alcătuiesc un ansamblu relativ coerent și de o mare bogăție de idei. Textul cel mai important pentru ilustrarea gîndirii humboldtiene în problemele limbajului se intitulează *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* (*Despre diversitatea structurală a limbilor și influența acesteia asupra dezvoltării speciei umane*)[31]. De dimensiuni considerabile, lucrarea a fost publicată postum de către Alexander von Humboldt, de trei ori în același an (1836): mai întîi, așa cum fusese concepută de autorul ei, ca introducere la un tratat în trei volume despre limba kawi (*Über die Kawi-Sprache auf der Insel Jawa*, 3 vol., Berlin, 1836-1839), apoi, ca studiu științific, în volumele II-IV, pentru anul 1832, ale publicației oficiale a Academiei din Berlin („Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin") și, a treia oară, ca separatum, cu titlul de mai sus. În afară de acest text capital, din ampla listă de titluri dresată de exegeți vom menționa, în ordinea cronologică a redactării, alte cîteva din cele mai cunoscute texte redactate de Humboldt cu referire directă la problemele limbajului: *Über Denken und Sprechen* (1795-1796), *Einleitung in das gesamte Sprachstudium* (1810-1811), *Über das vergleichende Sprachstudium im Beziehung auf die verschiedenen Epochen des Sprachentwicklung* (1820), *Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers* (1821), *Über den Einfluss des verscheidenen Charakters der Sprachen auf Literatur und Geistesbildung* (1821), *Über das Entstehen der grammatischen Formen, und ihren Einfluss auf die Ideenentwicklung* (1822), *Über den Nationalcharacter der Sprachen* (1822), *Über das Verbum in den Amerikanischen Sprachen* (1823), *Über die Buchstabenschrift und ihren*

31. Voi cita în continuare pagina ediției publicate separat în 1836, așa-numita „variantă C", după excelenta ediție recentă a Donatellei Di Cesare (HUMBOLDT, *Über die Verschiedenheit...*). Pentru celelalte lucrări ale lui Humboldt, menționate mai jos, am folosit ediția HUMBOLDT, *Über die Sprache...* Traducerea textelor citate îmi aparține.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

Zusammenhang mit dem Sprachbau (1824), *Grundzüge des allgemeinen Sprachtypus* (1824-1826), *Über den grammatischen Bau der Chinesischen Sprache* (1826), *Über den Dualis* (1827), *Von dem grammatischen Baue der Sprachen* (1827-1829), *Lettre á M. Abel-Rémusat sur la nature des formes grammaticales en général, et sur le génie de la langue chinoise en particulier* (Paris, 1827), *Über die Verwandschaft der Ortsadverbien mit dem Pronomen in einigen Sprachen* (1829), *Character der Sprachen* (1829), *Poesie und Prosa* (1835). În cele ce urmează, vom face o expunere succintă a cîtorva dintre ideile de mare relevanță teoretico-filosofică formulate de Humboldt.

Să menționăm mai întîi faptul că Humboldt a încetat să mai trateze originea limbajului ca pe o problemă în sine, mulțumindu-se să constate că esența faptului-de-a-fi-om include în mod necesar limbajul:

> Omul este om doar prin limbaj, însă pentru a inventa limbajul, el trebuia să fie deja om. Deoarece ne închipuim că, în mod treptat și succesiv, dar în același timp alternativ, s-a întîmplat ca omul să devină mai om pe măsură ce și-a asumat o parte mai mare din limbajul inventat de el și astfel, prin această creștere, a putut să inventeze în continuare mai mult limbaj, nu mai putem să ne dăm seama corect de inseparabilitatea conștiinței umane și a limbajului uman, și nici de natura procesului de înțelegere necesar pentru priceperea unui singur cuvînt, proces care este însă suficient ulterior pentru a putea concepe limbajul în ansamblul său. De aceea, nu ne este permis să gîndim limbajul ca pe ceva dat dinainte, căci altfel ar fi la fel de greu de înțeles cum ar putea omul să priceapă și să se servească de ceva dat dinainte. Limbajul izvorăște în chip necesar din omul însuși, cu siguranță încetul cu încetul, dar în așa fel încît organismul limbajului nu zace în întunericul sufletului ca o masă inertă, ci, asemenea unei legi, face posibile funcțiile forței mentale umane și, prin aceasta, cel dintîi cuvînt presupune și dă glas limbajului în ansamblul său[32].

Afirmînd mereu că „omul este om doar prin limbaj", gînditorul german subliniază că, în încercarea de a explica originea limbajului, nu

32. *Über das vergleichende Sprachstudium...* (1820), în HUMBOLDT, *Über die Sprache*, p. 20. Mulți interpreți au recunoscut aici o aporie insolubilă cu mijloacele lingvisticii. De menționat în treacăt că acest pasaj este citat de WHITNEY, *The Life and Growth of Language*, p. 306, ca un exemplu de afirmație sibilinică pe care ar fi ridicol să o luăm drept bază a cercetării lingvistice. Versiunea pe care învățatul american o dă primei secvențe a citatului este următoarea: „Man could not become man except by language; but in order to possess language, he needed already to be man". De cîțiva ani, lucrez la traducerea în limba română a textului humboldtian fundamental *Über die Verschiedenheit...* Fragmentele citate aici fac parte din această versiune.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

putem de fapt ieşi din istorie pentru a reconstitui o fază din existenţa umanităţii care să fi precedat istoria însăşi! Delimitîndu-se astfel atît de contemporani ai săi precum J.G. Herder (1744-1803) sau J. Grimm (1785-1863), dar şi de înaintaşi precum G.W. Leibniz, Humboldt modifică radical datele discuţiei. Renunţînd să mai caute un moment în istorie în care limbajul ar fi apărut sau ar fi fost inventat, Humboldt socoate că, în principiu, sunt valabile ambele ipoteze de bază referitoare la limbaj, atît cea a monogenezei, cît şi cea a poligenezei, dar că nu există nici un criteriu care să ne ajute să distingem între ele. Problema originii limbajului nu poate fi separată, aşadar, de problema naturii sau a esenţei sale. Întrucît nu se poate concepe o altă formă de comunicare, anterioară limbajului şi care să fi condus la crearea limbajului, problema referitoare la modul în care omul şi-a însuşit limbajul este de fapt o falsă problemă. În loc să imaginăm un loc şi un moment în istorie (sau în afara istoriei!) în care şi cînd să fi apărut limbajul, Humboldt propune să ne concentrăm asupra întrebării ce este limbajul şi cum se manifestă el în formele specifice care ne stau la dispoziţie sub formă de limbi istorice. Aici se află punctul nodal al concepţiei humboldtiene: mutarea accentului dinspre funcţia reflexiv-designativă către cea creatoare a limbajului.

Definită într-o perspectivă genetică, limba nu mai este un obiect pe care îl descoperi sau pe care, eventual, îl inventezi, ci o „energie" la care participi ca individ, în cadrul unei colectivităţi. De asemenea, în raportul său cu gîndirea, limba nu mai este privită, cum fusese privită de majoritatea înaintaşilor, ca un mediu în care se reflectă gîndirea, ci ca însuşi factorul formator al gîndirii. Într-o perspectivă organic-integratoare, limba şi activitatea intelectului constituie pentru Humboldt faţete inseparabile ale aceluiaşi ansamblu originar, care defineşte însăşi esenţa omului:

> Limba este organul formator al gîndului. Activitatea intelectuală, integral spirituală, integral interioară, dispărînd oarecum fără să lase urme, se exteriorizează în vorbire prin intermediul sunetului şi devine perceptibilă pentru simţuri. Această activitate şi limba constituie o unitate şi sunt inseparabile una de alta. Privită în sine, activitatea intelectuală este legată însă de necesitatea de a contracta o relaţie cu sunetele verbale, căci altfel nici gîndirea nu ar putea să obţină claritate, nici reprezentarea nu ar putea deveni concept. Legătura indestructibilă care uneşte gîndirea, organele vocale şi auzul cu limbajul rezidă irevocabil în alcătuirea originară, cu neputinţă de explicat altfel, a naturii umane (*Über die Verschiedenheit...*, p. 50).

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

Mutarea accentului de pe latura mecanică și statică a limbii către cea dinamică și creatoare reprezintă așadar, după părerea majorității exegeților, contribuția poate cea mai importantă a lui Humboldt la dinamica istorică a teoriei limbajului, o veritabilă schimbare revoluționară a perspectivei de cercetare și, implicit, a conceptului filosofic de limbaj. Celebra propoziție „Limba însăși nu este un act (*ergon*), ci o activitate (*enérgeia*)" va constitui nu doar fundamentul teoretic al interesului pentru dinamica vie și concretă a limbilor, ci și principiul unui nou tip de dezbatere în care este pus sub semnul întrebării modelul tradițional al limbii ca mecanism mai mult sau mai puțin static, funcționînd după reguli prestabilite de natură logică. Primordial în existența ca atare a limbajului este faptul de a vorbi ca atare (*das Sprechen*) sau discursul propriu-zis (*die Rede*) și nu ansamblul de cuvinte și reguli pe care îl numim limbă (*Sprache*). Limba nu mai este văzută așadar ca un instrument inert, fabricat anterior și aflat la îndemîna subiecților vorbitori, ci este o activitate continuă[33] sau o forță activă care, ca organ al „ființei interioare" (*das innere Sein*) a omului, reprezintă în mod necesar și inevitabil mediul însuși în care omul ca individ, dar și comunitatea în ansamblul ei, își configurează o proprie concepție despre lume (*Weltansicht*). Prezentîndu-se ca un continuum fluid, ca activitate specifică implicînd ființa umană în ansamblul ei, limba poate fi segmentată în cuvinte și reguli, dar toate aceste operații de segmentare țin de specificul analizei științifice și nu fac parte din esența limbii. Iată acest pasaj în extensiunea sa:

> Considerată în esența sa reală, limba este ceva în mod continuu și în fiecare clipă trecător. Chiar și conservarea ei prin scriere este întotdeauna doar o păstrare incompletă și mumificată, care necesită mereu, la rîndul ei, ca rostirea vie să fie făcută sensibilă. Limba însăși nu este un act (*ergon*), ci o activitate (*energeia*). De aceea, adevărata sa definiție nu poate fi decît una genetică. Ea este, cu alte cuvinte, efortul veșnic reluat al spiritului de a face sunetul articulat capabil să exprime ideea. Într-o accepție strictă și nemijlocită, aceasta este definiția actului individual de vorbire; într-o accepție adevărată și esențială, putem însă considera limba drept doar, ca să spunem așa, totalitatea actelor de vorbire. Căci, în haosul dispersat de cuvinte și reguli pe care obișnuim să îl numim limbă, ceea ce există este doar elementul particular produs prin actul de vorbire, iar acesta nu este niciodată complet, necesitînd și

33. Humboldt împrumută cuplul de termeni aristotelici *ἐνέργεια* și *ἔργον* pentru a sugera mai nuanțat conținutul acestor două concepte-cheie, pe care le desemnează de regulă prin germ. *Tätigkeit* și *Werk*.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

el o nouă prelucrare pentru a recunoaşte natura actului viu al vorbirii şi pentru a da o imagine adevărată a limbii vii. Tocmai ceea ce este mai elevat şi mai rafinat nu se lasă recunoscut în aceste elemente separate şi poate fi perceput sau intuit doar în înlănţuirea discursului, fapt care dovedeşte o dată în plus că limba propriu-zisă rezidă în actul producerii sale efective. În toate cercetările care încearcă să pătrundă esenţa vie a limbii, discursul ca atare este singurul care trebuie gîndit întotdeauna ca fiind ceva adevărat şi primar. Fărîmiţarea în cuvinte şi reguli este doar o cîrpăceală lipsită de viaţă a analizei ştiinţifice (*Über die Verschiedenheit...*, p. 41).

Caracterul „energetic" al limbajului uman exprimă faptul că fiecare limbă este creată şi recreată permanent atît de către fiecare individ în parte, cît şi de către ansamblul comunităţii căreia acesta îi aparţine. Vorbitor şi conlocutor (emiţător şi destinatar, am spune astăzi) participă simultan şi plenar la această activitate creatoare, deoarece, subliniază Humboldt în repetate rînduri, a vorbi şi a înţelege sunt efecte ale aceleiaşi facultăţi creatoare a limbajului. Cu totul noi în contextul evoluţiei ideilor despre limbaj este aşadar şi interpretarea pe care o dă Humboldt raportului limbă – individ – colectivitate şi, în legătură cu aceasta, ipoteza sa referitoare la originea limbajului uman. O limbă este în mod permanent creată şi re-creată de către individul vorbitor, dar, deopotrivă, şi de către ansamblul comunităţii căreia individul respectiv îi aparţine. Dezvoltîndu-se într-un context istoric, actul individual de vorbire nu creează el singur o limbă, ci doar noi forme lingvistice, pornind de la cele preexistente. În acest context, diversitatea limbilor se explică deci prin libertatea creatoare pe care individul şi-o exersează în activitatea vorbirii. Diferitele limbi nu pot fi, aşadar, înţelese altfel decît ca expresie a individualităţii fiecărui popor, orice limbă identificîndu-se cu însăşi manifestarea fenomenală a spiritului comunităţii respective:

Limba nu este însă un produs liber al omului ca individ, ci aparţine întotdeauna întregii naţiuni. Chiar şi în sînul naţiunii, generaţiile ulterioare preiau una şi aceeaşi limbă de la cele care le-au precedat. Prin faptul că în ea se amestecă, se limpezeşte şi se preface modalitatea de reprezentare a tuturor diferenţelor de vîrstă, sex, stare, caracter şi spirit existente în cadrul unui grup etnic, iar apoi, prin transferul de cuvinte şi limbi, în cadrul diferitelor naţiuni şi, în fine, prin intensificarea relaţiilor inter-comunitare, în cadrul întregii umanităţi, limba devine marele punct de trecere de la subiectivitate către obiectivitate, de la individualitatea limitată către existenţa umană plenară, care cuprinde în sine ansamblul. Inventarea unor semne verbale care nu au mai fost auzite anterior poate fi gîndită doar în cadrul originii limbilor, moment situat

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

deasupra tuturor experienţelor umane. Acolo unde omul a moştenit oarecare sunete dotate cu sens, el îşi construieşte limba cu ajutorul acestora şi, prin analogie cu aceasta din urmă, îşi desăvîrşeşte un grai propriu. Acest proces se bazează pe nevoia de a se face înţeles, pe relaţia obişnuită dintre toate părţile şi elementele fiecărei limbi şi a tuturor limbilor între ele, precum şi în caracterul uniform al facultăţii limbajului (*Über das vergleichende...*, p. 26).

O altă contribuţie semnificativă a lui Humboldt la o înţelegere modernă, integratoare, a limbajului uman constă în mutarea accentului dinspre explicaţiile cauzaliste către o interpretare nu doar organicistă, ci şi finalistă. Distingînd în mod net şi constant între conceptele de „facultate a limbajului" (*Sprachvermögen*) şi „limbă" (*Sprache*), Humboldt înscrie evoluţia „organismului lingvistic" într-un cadru istoric, care asigură fundalul realizăriii de sine a umanului:

> Organismul limbii izvorăşte din capacitatea şi din nevoia generală a omului de a vorbi şi provine de la întreaga naţiune; cultivarea fiecărei limbi depinde de predispoziţii şi de predeterminări speciale şi se sprijină în mare parte pe indivizi care se ridică treptat din sînul naţiunii. Organismul lingvistic aparţine fiziologiei omului intelectiv, perfecţionarea sa ţine de succesiunea dezvoltărilor istorice. Descompunerea acestui organism în părţile lui componente conduce către evaluarea şi verificarea domeniului limbii şi al facultăţii umane a limbajului; cercetarea cultivării de ordin superior conduce la recunoaşterea îndeplinirii de către oameni a tuturor scopurilor pe care şi le-au propus prin limbă (*Über das vergleichende...*, p. 17).

În problema raportului între subiectiv şi obiectiv în limbaj, Humboldt priveşte limba ca un spaţiu de convergenţă în cadrul căruia individul, ca *unicum*, îşi regăseşte esenţa originară printr-o confruntare permanentă cu ceea ce, în mod obiectiv, i se oferă ca experienţă a generaţiilor trecute stocată în structurile limbii:

> În privinţa a ce izvorăşte din ceea ce formează cu mine o unitate, conceptele de subiect şi de obiect, de dependenţă şi de independenţă se convertesc unul într-altul. Limba îmi aparţine prin însuşi modul în care o rostesc şi o produc; şi fiindcă fundamentul acestui fapt rezidă în simultaneitatea vorbirii prezente şi trecute a tuturor generaţiilor umane, în măsura în care între acestea a putut exista o comunicare lingvistică neîntreruptă, tot aşa şi limba este, în sensul acesta, o limitare a vorbirii. Doar ceea ce în limbă mă limitează şi mă determină provine din natura umană, strîns legată de intimitatea fiinţei mele, iar ceea ce în limbă îmi este străin este astfel doar pentru natura mea individuală şi trecătoare, nu şi pentru natura mea cu adevărat originară (*Über die Verschiedenheit...*, p. 63).

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

Limbajul este pentru Humboldt un dat necesar şi indispensabil al însăşi existenţei umane, doar el fiind capabil să funcţioneze ca spaţiu de rezonanţă şi condiţie necesară a situării individului uman în raport cu lumea şi cu celălalt. Doar prin limbaj este posibilă obiectivizarea individului prin confruntare dialogală cu seamănul său şi cu ansamblul semenilor săi. Departe de a fi distrusă, subiectivitatea individului vorbitor iese întărită prin participarea la dinamica activităţii „langajiere". Prin asemenea disocieri, Humboldt accentuează prioritatea funcţiunii ontic-dialogale a limbajului faţă de cea reprezentativ-comunicativă. Dialectica internă a jocului între subiectiv şi obiectiv defineşte şansa individului de a participa activ la un eu *supra*-individual, al comunităţii naţionale căreia el îi aparţine şi pînă la urmă, al umanităţii în ansamblul ei:

> Activitatea subiectivă este aceea care construieşte în gîndire un obiect. Căci nici un fel de reprezentare nu poate fi considerată o simplă contemplare pasivă a unui obiect deja dat. Activitatea simţurilor trebuie să se îmbine în mod sintetic cu acţiunea internă a spiritului, şi din această îmbinare se desprinde reprezentarea, care devine obiect faţă de forţa subiectivităţii, întorcîndu-se spre aceasta, pentru a fi concepută ca atare, într-un chip nou. Pentru un asemenea scop, limba este însă indispensabilă. Căci, în măsura în care efortul spiritual îşi croieşte cale cu ajutorul buzelor, produsul acestuia se întoarce către urechea vorbitorului. Reprezentarea este preschimbată în obiectivitate efectivă, fără ca prin aceasta să fie privată de subiectivitate. Doar limbajul este capabil de aşa ceva; şi fără această transpunere într-o obiectivitate care se întoarce către subiect, transpunere care există permanent, chiar dacă, uneori, tacită, şi în care se implică limbajul, formarea conceptului este imposibilă, cum imposibilă este şi orice gîndire efectivă. Aşadar, dacă facem abstracţie de comunicarea între un om şi celălalt, vorbirea este o condiţie necesară a gîndirii fiecărui individ în cercul închis al izolării sale. În fenomenalitatea sa, limba se dezvoltă totuşi doar în cadru social, iar omul se înţelege pe sine numai în măsura în care a verificat, prin încercări, inteligibilitatea cuvintelor sale de către ceilalţi. Obiectivitatea sporeşte cînd cuvîntul creat de către subiect este rostit din nou de gura altcuiva. Prin aceasta nu i se răpeşte nimic subiectivităţii, căci omul se simte întotdeauna unul şi acelaşi cu alt om; dimpotrivă, subiectivitatea este întărită, dat fiind că, preschimbată în limbă, reprezentarea nu mai aparţine exclusiv unui unic subiect. Transferîndu-se în alţii, subiectivitatea se uneşte cu ceea ce este comun întregii specii umane, şi din care fiecare individ deţine o specificare purtînd în sine aspiraţia de a-şi găsi o întregire în celelalte (*Über die Verschiedenheit...*, p. 52-53).

O componentă centrală a concepţiei humboldtiene o reprezintă primatul acordat formei în înţelegerea limbajului. Noţiunea

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

de „formă internă a limbii" (*innere Sprachform*) este menționată de exegeți ca una din contribuțiile capitale ale lui Humboldt la istoria ideilor lingvistice și, implicit, la conturarea conceptului modern de limbaj. Dată fiind recunoscuta absență de sistematicitate a discursului humboldtian, exegeților le-a fost greu să se pună de acord asupra tuturor înțelesurilor acestui atît de des invocat concept. Deși termenul *formă* (*Form*) este des întrebuințat în *Über die Verschiedenheit...*, sintagma ca atare, *innere Sprachform*, apare extrem de rar. În înțelegerea acestui concept vom acorda credit rezultatelor la care a ajuns unul dintre cunoscătorii cei mai autorizați ai operei humboldtiene, Eugenio Coseriu[34], care arată că termenul *Form* este întrebuințat de Humboldt cu trei înțelesuri distincte: 1) cu referire la limbaj în general, desemnînd o modalitate tipică de comprehensiune a realității, 2) cu referire la o limbă istorică dată, desemnînd raportul particular al acestei limbi cu lumea extralingvistică și 3) cu referire la principiul formativ unic și irepetabil, specific fiecărei limbi în parte. Această din urmă valoare conceptual-terminologică a fost cel mai des citată și interpretată de comentatori. Este vorba de faptul că fiecare limbă deține un principiu ordonator intern, care îi este specific doar ei, determinîndu-i identitatea formală și unicitatea. Materialul brut al expresiei sonore este configurat și organizat formal deopotrivă la nivel semantic și gramatical. Principiu configurator al fiecărei limbi în parte, forma primează asupra materiei întrucît numai astfel se poate explica funcția organizatoare a limbii în raport cu fluiditatea lumii fenomenale:

> Esența limbii constă în faptul de a turna materia lumii fenomenale în forma ideilor; efortul ei este în întregime formal și, întrucît cuvintele țin locul obiectelor, și lor, ca materie, trebuie să li se opună o formă căreia să i se supună (*Über das Studium...*, p. 21-22).

Există în principalul text teoretic al lui Humboldt un pasaj interesant, unde conceptul de formă este integrat într-un complex ideatic în care se propune concilierea a ceea ce, din punct de vedere formal, este particular în fiecare limbă, cu cîteva constante universale ale limbajului ca atare. Între aceste constante, Humboldt face referire la raporturile de desemnare între cuvinte și concepte (*Bezeichnung der Begriffe*), la caracterul universal al expresiei fonice, concretizat în identitatea la toți oamenii a „aparatului fonator" (*Gleicheit der Lautorgane*) și la simbolismul fonetic (*Beziehungen... zwischen einzelnen konsonant- und Vokallauten und*

34. COSERIU, *Sprache-Strukturen und Funktionen*, p. 177-186.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

gewissen sinnlichen Eindrücken), adică evocarea unor atribute ale obiectelor desemnate prin calităţile intrinseci ale unor sunete. Prin aceste disocieri, Humboldt pare să sugereze că unitatea de ansamblu a limbajului uman transcende diferenţele dintre limbi sau, cu alte cuvinte, un principiu formativ universal se *supra*-ordonează configurărilor particulare ale limbilor concrete:

> Formele mai multor limbi se pot reuni într-o formă încă şi mai generală, şi aceasta se întîmplă cu formele tuturor limbilor, în măsura în care în toate se porneşte doar de la ceea ce este cel mai general, şi anume de la raporturile şi de la relaţiile necesare pentru desemnarea conceptelor şi pentru alcătuirea discursului, de la identitatea organelor fonatoare care, prin amploarea şi natura lor, nu permit decît un anumit număr de sunete articulate, şi, în fine, de la relaţiile existente între fiecare sunet consonantic sau vocalic şi anumite impresii sensibile, din care izvorăşte apoi identitatea de desemnare, în limbi neînrudite genetic. Căci atît de admirabilă este în limbă individualizarea în interiorul concordanţei universale, încît se poate spune cu egală îndreptăţire şi că întreaga specie umană deţine o singură limbă, dar şi că fiecare om deţine una proprie (*Über die Verschiedenheit...*, p. 47).

Renunţînd la proiecţia himerică a unei limbi iniţiale (perfecte), Humboldt priveşte ca pe un dat necesar diversitatea limbilor şi a popoarelor (*Sprachverschiedenheit und Völkervertheilung*), pusă în relaţie directă cu producerea forţei spirituale a omului (*die Erzeugung menschlicher Geisteskraft*), care este privită ca „ţelul cel mai înalt al oricărei mişcări spirituale". Iniţial acelaşi pentru toţi oamenii, limbajul s-a diversificat în limbi diferite datorită configurării diverse a forţei spirituale specifice fiecărei naţiuni. Limbile reprezintă exteriorizarea şi mijlocul de formare a „specificităţii spirituale a naţiunilor" (*Geisteseigentümlichkeit der Nationen*). Doar luarea în considerare a diversităţii spirituale poate aşadar explica diversitatea de structură a limbilor, reclamînd deopotrivă procedarea comparativă ca metoda cea mai potrivită a studiului şi cercetării limbilor:

> Însă înţelegerea esenţei proprii a unei naţiuni şi a coerenţei interne a unei limbi particulare, ca şi, mai ales, a relaţiei acesteia din urmă cu cerinţele limbajului în general, depinde şi ea, în întregime, de luarea în calcul a ansamblului specificităţii spirituale. Căci doar prin intermediul acestei specificităţi spirituale, aşa cum a lăsat-o natura şi cum împrejurările au dezvoltat-o, se configurează caracterul unitar al naţiunii, singurul pe care aceasta se întemeiază în privinţa faptelor, realizărilor şi ideilor pe care le produce, şi prin care se menţin forţa şi demnitatea ei, transmise ereditar din individ în individ. Limbajul este, pe de altă parte, organul fiinţei interioare,

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

este chiar acea ființă care ajunge treptat la recunoașterea de sine internă și la exteriorizare. Prin aceasta, limba își înfige fibrele cele mai fine ale rădăcinilor sale în forța spirituală națională; și cu cît aceasta din urmă acționează mai corespunzător asupra limbajului, cu atît dezvoltarea acestuia este mai regulată și mai bogată. Întrucît limba este, în coerența țesăturii sale, doar efectul simțului lingvistic al națiunii, atunci tocmai întrebările care se referă la formarea limbilor în viața lor cea mai intimă și deopotrivă la cauzele celor mai importante deosebiri dintre ele nu pot primi un răspuns întemeiat dacă nu accedem la acest punct de vedere (*ibidem*, p. 2).

Decurgînd din tezele centrale ale doctrinei sale, poziția lui Humboldt față de posibilitatea inventării unei l i m b i u n i v e r s a l e este una de respingere totală. Calificînd drept o „prezumție nebunească" (*ein thörichter Wahn*) iluzia de a crede că ne putem situa în afara limbilor naturale imaginînd o limbă perfect logică și rațională, Humboldt subliniază încă o dată că gîndirea nu există în afara unei limbi date, fiind determinată de însăși forma internă a respectivei limbi. Se afirmă explicit că doar o parte relativ neînsemnată din semnele limbajului sunt constructe pure ale rațiunii și pot fi puse deci în relație univocă cu semne non-verbale, universal valabile. Alcătuiri artificiale ale rațiunii ele însele, asemenea „limbi artificiale" nu reprezintă altceva decît simple „metode de traducere prescurtate" (*abgekürtzte Übersetzungsmethoden*), eficiente doar atunci cînd sunt aplicate la enunțurile de tip logic dintr-o limbă naturală:

Gîndirea nu este însă deloc dependentă de limbă, ci, pînă la un anumit punct, este determinată de fiecare limbă în parte. Unii au dorit chiar să înlocuiască cuvintele din diferite limbi cu semne general valabile, asemenea celor pe care le găsim în matematică, prin linii, cifre și notație algebrică. Numai că, prin aceasta, dăm de capăt doar unei mici părți din masa a ceea ce poate fi gîndit, căci, potrivit naturii lor, astfel de semne se potrivesc doar acelor concepte care pot fi produse printr-o simplă construcție sau care sunt configurate, de regulă, exclusiv de către rațiune. Cînd însă în concepte trebuie configurată substanța percepției și a senzației interioare, aceasta depinde de capacitatea de reprezentare individuală a omului, de care limba sa este inseparabilă. Toate încercările de a institui, în mijlocul diferitelor limbi particulare, semne generale pentru văz sau pentru auz nu sunt decît metode de traducere prescurtate, și ar fi o prezumție nebunească să ne închipuim că prin aceasta am putea să ne situăm, nu spun în afara oricărei limbi, însă fie și doar în afara cercului precis și limitat al propriei limbi (*Über das vergleichende...*, p. 24-25).

Nu lipsită de interes este plasarea devenirii gîndirii humboldtiene în contextul general al ideilor dominante în epoca sa, cu alte cuvinte,

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

încercarea de a schița programul său de studiu. Constatăm mai întîi că, pe de o parte, ideile sale se precizează în prelungirea, dar și în opoziție față de vechea tradiție logicistă, reprezentată cu strălucire în epocă de un Étienne Bonnot de Condillac (1715-1780) și, pe de altă parte, ele se afirmă în întîmpinarea ideilor noi, de esență romantică, privitoare la unicitatea și caracterul irepetabil al fiecărei limbi în parte. În consecință, Humboldt va încerca în mod constant să concilieze ideea universalității limbajului uman ca facultate general-umană cu evidența schimbărilor lingvistice și a diversității limbilor istorice. Învățatul german constată că, dincolo de diversitatea lor constitutivă, toate limbile au ceva în comun, iar aceste elemente comune rezultă din identitatea naturii umane, pe de o parte, și din identitatea aparatului fonator al oamenilor, pe de altă parte. Pentru a aborda limbajul uman la un nivel de maximă generalitate, este nevoie de studiul sistematic și aprofundat al cît mai multor limbi istorice, sau cel puțin al celor mai importante. De aceea, Humboldt a schițat un program de studiu comparativ al limbilor, pe care a încercat să îl pună în practică mai întîi el însuși. Acest studiu comparativ ar fi trebuit să se concretizeze în 1) monografii asupra tuturor limbilor cunoscute și 2) monografii tematice asupra unui aspect particular (de exemplu, aspectul sau modalitatea verbelor) în toate limbile cunoscute. Abia ulterior, prin însumarea critică a rezultatelor, se va fi putut ajunge la construirea unei perspective generale și universale asupra limbajului uman.

Viziunea organicistă asupra limbajului l-a condus pe Humboldt la formularea unei cerințe noi, menită să corijeze deficiențele epistemologice ale gramaticilor clasice. Este vorba de studiul fiecărei limbi în specificitatea și unicitatea ei, și nu de aplicarea mecanică a criteriilor și regulilor descriptive ale gramaticii latine. În acest sens, în *Über das Enstehen...*, p. 55-56, citim următoarele:

> Dat fiind că, de regulă, abordăm studiul unei limbi necunoscute din punctul de vedere al unei limbi cunoscute, fie că aceasta este limba noastră maternă sau latina, avem tendința de a vedea relațiile gramaticale ale acestei limbi exprimate în cea nouă (...). Pentru a evita această eroare, trebuie să studiem fiecare limbă în specificitatea sa, în așa fel încît să putem recunoaște, prin intermediul corectei segmentări a elementelor sale, care sunt formele particulare de care ea se servește, conform propriei structuri, pentru a indica relațiile gramaticale.

Novatoare în atît de numeroase și de importante privințe, concepția lui Humboldt a avut un ecou persistent mai ales printre lingviștii din

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

vremea sa. De reținut că, în parte și datorită împrejurării că, în calitate de întemeietor și mentor al Universității din Berlin, W. von Humboldt a impus studiul sistematic și comparativ al limbilor ca materie universitară, abordarea istorică și comparativă a limbilor a cunoscut, mai ales în Germania secolului al XIX-lea, o înflorire excepțională, conducînd chiar la convingerea, împărtășită de mulți cercetători, că abia prin metoda comparativ-istorică s-a reușit autonomizarea lingvisticii ca știință. Dincolo de impactul epistemologic general al gîndirii lui Humboldt asupra științelor spiritului în general, în Germania secolului XX s-a conturat un curent neo-humboldtian, reprezentat de învățați precum Jost Trier, Leo Weisgerber sau Walter Porzig. Atît ca punct de plecare, cît și în precizarea unor chestiuni de detaliu ale propriei concepții despre o lingvistică integrală, Eugenio Coseriu (1921-2002) și-a asumat o nouă lectură a textelor lui Humboldt, relevîndu-le actualitatea.

Pentru claritatea și expresivitatea sa, citez în încheiere un pasaj din PORZIG, *Das Wunder...*, p. 366, în care sunt prezentate rezumativ acele teze humboldtiene care s-au bucurat de o posteritate mai generoasă:

> În ansamblul lor, cuvintele unei limbi determină, prin segmentarea și prin relațiile lor reciproce, posibilitățile de stabilire a unei imagini asupra lumii, așadar ceea ce poate fi conceput în sînul realității și cum poate fi acest ceva conceput. Numim acest fapt *imaginea asupra lumii* (*Weltbild*) proprie limbii respective. Trebuie să adăugăm imediat că imaginea asupra lumii nu este rigidă. Lexicul limbii se schimbă, după cum știm, de la o zi la alta. De fapt, domeniul cuvintelor implicate și funcția care determină regulile de îmbinare se transformă o dată cu fiecare act de vorbire (*Sprechhandlung*), cu fiecare nouă formulare. Schimbările pe care imaginea asupra lumii le cunoaște în cadrul acestui proces se mișcă însă într-un cadru care este trasat prin structura de ansamblu a limbii (*der Gesamtbau der Sprache*). Astfel, fiecare din numeroasele limbi ale umanității își construiește o imagine diferită, însă fiecare în parte concepe deopotrivă și în mod nemijlocit realitatea. Caracterul diferit al fiecărei limbi nu este însă o opțiune întîmplătoare, ci este determinat de forțele spirituale active (*die wirkende geistige Kräfte*) care trăiesc în orice comunitate lingvistică. Prin limbile lor, popoarele conturează nu doar o imagine a lumii, ci și o imagine a propriei existențe spirituale (*das geistige Dasein*) – ele devin popoare prin chiar acest fapt. Însă numai totalitatea limbilor umanității, în viața lor de-a lungul istoriei, deschid accesul către întreaga abundență a realității și către bogăția spiritului obiectiv.

Recunoscute în mod explicit sau nu, influențe clare ale gîndirii humboldtiene se pot recunoaște la mulți alți gînditori proeminenți. Între

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)

aceştia mai pot fi citaţi învăţaţii americani Edward Sapir (1884-1939) şi B. L. Whorf (1897-1941), cărora li se atribuie în mod frecvent impunerea principiului potrivit căruia fiecare dintre noi analizăm şi percepem realitatea în modalităţi predeterminate de către limbile pe care le vorbim („ipoteza Sapir-Whorf")[35]. Şi B. Croce (1866-1852), promotor al „esteticii ca ştiinţă a expresiei şi lingvistică generală", şi Karl Vossler (1872-1949), inventator al „idealismului lingvistic", îşi pot revendica o parte din ideile lor de bază din moştenirea humboldtiană. Chiar şi N. Chomsky vede în Humboldt un precursor al propriului său generativism transformaţional. Încă din primele sale lucrări, *Current Issues in Linguistic Theory* (1964) şi *Aspects of the Theory of Syntax*, atît de controversatul învăţat american se referă expres la Humboldt ca la o sursă a propriei gîndiri, stabilind un paralelism între conceptele humboldtiene de „legi de producere" (*Gesetze der Erzeugung*) şi „formă internă a limbii" (*innere Sprachform*) şi cele de „reguli generative", respectiv „structură de adîncime" din teoria sa.

Accentul pus de Humboldt pe factorul creativ al activităţii lingvistice a permis modernităţii să identifice o alternativă (eventual complementară) la conceperea limbajului natural în mod prioritar ca factor de reflectare a realităţii şi instrument de comunicare, şi anume un concept de limbaj mai larg şi mai flexibil, văzut ca expresie a individualităţii omului şi nu ca o realitate obiectivă, exterioară fiinţei umane. La scară istorică, dată fiind impunerea în ultimul secol a modelului descriptiv saussurian, se poate aprecia însă că proiectul lui Humboldt a fost, parţial, un eşec. Ideile sale îşi păstrează însă valabilitatea şi pot oricînd, la o lectură atentă a textelor, sugera noi ipoteze sau căi de abordare în studiul limbajului sau al limbilor.

35. Vezi MOUNIN, *Istoria*, p. 214-215.

BDD-B326-06 © 2005 Polirom
Provided by Diacronia.ro for IP 18.117.148.105 (2024-04-26 00:26:28 UTC)